

PHRYGIA VE DEMİR DEVRİNDE ANADOLU KAVİMLERİ*

Ömer ÇAPAR

Yaklaşık M.Ö. XII. yüzyıl ortalarında Eskidoğu ve Eskibatı kültür bölgelerinde kendini gösteren yeni tarihsel olaylar, bu zamanda demir mâdeni ve teknolojisinin doğuşu ve gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır. Gerçekten, demir teknolojisinin böylece ortaya çıkışı, M.Ö. I I . bin yılın bronz teknolojisine dayalı Eskidoğu (Hitit-Mısır-Babil-Mitan-ni) ve Eskibatı (Mykenai-Akha) devletlerinin merkezi-bürokratik yapılarının sarsılmasını ve yıkılmasını sonuçlarken^ öte yanda Ege havzasının doğusunda ve batısındaki kuvvetler dengesini de parçalamış ve yeni yeni siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel değişiklikler doğurmuştur.

İşte, Eskibatı topraklarından çıkıp Eskidoğu dünyasında -Anadolu'da- kendilerine yurt arayan, Hint-Avrupai dil ailesine mensup Phryg'ler, eski Anadolu kültürünün oluşumunda önemli rol oynayan kavimlerden biridir. Çevirisini sunduğumuz bu makale, çeşitli açılardan bu kavim ve kültürünün anlaşılmasında, yazarının gerek Eskidoğu gerekse Eskibatı kültür formasyonu bakımından yetkinliğinden dolayı, gerçekten bilgi boşluklarımızı dolduracak niteliktedir.

Hitit imparatorluğu M.Ö. 1200 civarında istilacıların ellerinde yıkıntılar içinde çökmüştür; bu istilacılar arasında doğu sınırındaki geleneksel düşmanları Kaşka kavimleri kesin olarak belirtilmiştir. Ülke üzerine bir göçebe sürüsü ya da sürüleri sel gibi akmıştır. Kazılar doğuda, Hitit başkenti Boğazköy'de, Alacahöyük'de ve Alişar'da yangının neden olduğu bir tahrip tabakası açığa çıkarmıştır¹. O zamana değin

* İngilizce'den çevirisini yaptığımız bu makale, R.D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age". Cambridge Ancient History H/30 (1967), Cambridge. s. 1-32 adıyla ayrı basım olarak yayımlanmıştır.

1 Boğazköy (Büyükale): Bittel, K. — Naumann, R. Boğazköy - Hattuşa: Ergebnisse der Ausgrabungen 1931-39 (W.V.D~-O.G. 63). Stuttgart, 1952. s. 27, 67, vd.; Alişar, Osten H. H. von der, The Alishar Höyük: Seasons of 1930-32, part I I I (Researches in Anatolia 8). Chicago, 1937. özellikle s. 289 (5 M tabakasında tahrip); Alacahöyük, Koşay, H.Z. Alaca Höyük Hafriyatı. (T.T.K. Yayınlarından, V/2). Ankara, 1936. s. 179.

Anadolu ile ilgili en önemli tarihsel bilgi kaynağımız olan Hitit yazılı belgeleri, Şuppiluhyaş II'nin saltanatı ile aniden kesilmektedir. Alişar'da, Luwi'ler olduğu ve tahrip olayında önemli bir rol oynadığı sanılan bir halkın kısa süreli işgali vardı. Perde tekrardan kalktığına, Orta Anadolu Phryg'ler (çünkü Batı'da Hellen'lere Homeros vasıtasıyla bu isim altında tanınmışlardı) ya da Muşki ve Tabal (Doğu'da Asur'lulara ise bu şekilde tanıdık idiler) diye adlandırılan at-yetiştirici askeri bir aristokrasiye sahip, istilacı bir kavim tarafından yönetilmiş (ya da en azından işgal edilmiş)tir. Herodotos (VII, 73)'un söylediğine göre, Makedonya'lılar arasında saklanan geleneklerin anlattığı üzere, Phryg'ler, o zamana gelinceye değin Bryg'ler ya da Brig'ler olarak tanınmış oldukları Makedonya ve Trakya'dan boğazlar yoluyla Anadolu'ya geçmişlerdir. Hellen'ler genellikle bu olayın Troia Savaşı'ndan önce olduğuna inanmışlar ve bunu efsanede büyük bir özenle korumuşlardır; bununla beraber, Lydia'lı tarihçi Xanthus olayın, Mysia'lılarla ortak bir istila halinde, savaştan sonra olduğunu kabul etmiştir². Böylesi bir Hellen geleneğine göre, Priamus'un kraliyet hanedanı evlilik yoluyla Phrygia ile bağlantı idi: Çünkü Hekuba Sangarius (Sakarya) nehrinin kızı idi³. Bir başka hikâye (İliada. III, 184 vd.) Troia kralı Priamus'un Sangarius nehri üzerinde Amazon'lara karşı savaş yaptıkları zaman Phryg önderleri Otreus ve Mygdon'un bir müttefiki olarak nasıl çarpıştığını anlatmaktadır. Bazı düşünürler bu savaşta, Tuthaliaş IV'ün 22 devlete karşı "Aşşuwa kenti Ülkesine" yaptığı savaş görmekteyler⁴. Bu, Amazon'ların Hitit'ler olduğunu⁵ -ki, tahminden başka bir şey değildir- ve belki daha muhtemel olanı, Aşşnyra'nın "Asia", yani kuzeybatı Küçük Asya olduğunu⁶ varsaymaktadır. Gerçekte, Amazon'ların anısı tamamen tarihsel bir kavime işaret ediyorsa, bunların, Hellen'lere oldukça yakın Hitit imparatorluğu çevre halklarından biri olmaları daha muhtemeldir: (Örneğin), Hitit'ler ve Hellen'ler arasında tampon devletler olarak hareket eden, Luwi'ler ya da Mira, Kuwaliya, Kaballa gibi diğer Arzawa ırkları; belki de bun-

2 Xanthus: C. Müller, Frag. Hist. Graec. I (1853).

3 Schol. on Homer, İliad. XVI. 718.

4 Fakat bu olayın çok daha erkene tarihlenmesi için bkz. C.A.H. I I² eh. XV, sect. I I.

5 Bkz. P.W.I (1894)'de "Amazon"lar" maddesi. Akurgal'in işaret ettiği gibi (Spathet-hitisehe Bildkunst, Ankara, 1949, s. 14 ve n. 107), Lagina'daki Hekate Tapınağının Hellenistik Çağ frizi üzerinde, Amazon'lann Karkamış'daki Hitit askerlerinin giydiği tipten miğferler giymiş olarak gösterilmeleri dikkate değerdir.

6 Bossert, H. Asia. ch. I, "Asia, Isj. j, Assuwa". İstanbul. 1946.

lar Komana'lı Ma gibi bazı savaş tanrıçalarının silahlı rahibeleri idiler. Bu efsanevi Hellen geleneklerine, her ne kadar bir gerçek payı taşıyabilirlerse de, bazı yeni buluşlarla doğrulanmadıkça ve de doğrulanana değin,, herhangi bir yönde fazla güvenmek yamılgı olacaktır. Ancak, Troia VII b'deki yeni kazı, kentin yangınla tahrip edilmesinden sonra⁷, görünüşe göre Orta Avrupa kökenli kaba bir kâp kullanan yeni bir kavimin gelmiş olduğunu açığa çıkarmıştır ve bu, Phryg'ler ile Mysia'lıların geçişini işaretlemeye mantıki olarak elde tutulabilir. Gordion'da, buna uygun bir tabakada elde yapılmış siyah seramik birdenbire ortaya çıkmakta, sonra bu seramiği yapanlar sanki yutulmuşcasına gözden kaybolmaktadır⁸. Gerçekte, eponim Phryg kahramanı Mygdon'un kabilesi olan Mygdon'larm geleneğe göre içinde yaşadıkları bölge, Sangarius nehrinin son kıvrımına yakın, Nikaia (İzmit) yanındaki Askania (İzmit) Gölü etrafı idi: Ve bu, Phryg'lerin en eski yerleşim alanını çok iyi belirtebilir. Öte yandan, Mysia'lılar Troad ve Propontis (Marmara)'i işgal etmişlerdir. Herhalde M.O. XII. yüzyılda, kısa bir zaman içinde, Phryg'ler, (Lydia ve Lykia krallıklarını oluşturmak için, kendilerine karşı çıkmış olan) batı platosunun Luwi'lerini izole etmek, emniyet için önlerindeki başkalarını belki Toros'lar ötesine sürmek ve geri kalanları içlerinde eritmek suretiyle, Batı Anadolu platosunun çok geniş kesimi üzerine akmışlardır. Beycesultan'da⁹ kent M.Ö. 1000 civarında tahrip edilmiştir. Son zamanlarda ileri sürüldüğüne göre, yeni gelenler yaşam tarzları bakımından hiç değilse kısmen göçebe idiler; ve bu, en azından bir yüzyıllık ya da bir yüzyılı aşkın uzun bir dönemde şimdi ortaya çıkmış görünen, Orta Anadolu platosunun yaşamındaki kesintiyi açıklayabilir¹⁰.

Coğrafya

Hellen'lerin zamanında, Phryg'lerin en kuzeybatı yerleşmesi, Xenophon'a göre¹¹, Kral Yolu'nun bir kolunun kuzeye doğru ayrılmak üzere Lydia'yı terkettiği yer olan Keramon Agora idi. Phryg'-

7 Blegen, C.-Boulter, C.G., Caskey, L., Kawson, M. Troy IV: Settlement VII a, VIIb ve VIII, parts 1 ve 2. Princeton, 1958.

8 M.J. Mellink. Bi. Or. 5/6 (1960), s. 251 de dipn. 7'nin eleştirisi.

9 Lloyd, S.H.F. "Beycesultan Excavations". A. St. 8 (1958), s. 94.

10 Mellink, M. (ed.). Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. (Uitgaven van het Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, XVIII): İstanbul, 1964. s. 64; Young, R. "The Nomadic Impact: Gordion." M. Mellink (ed.), Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. İstanbul, 1964. s. 52 de.; Kohler, E.L. "Phrygian Animal Style and Nomadic Art" M. Mellink (ed.) Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. İstanbul, 1964.

11 Anabasis I, 2, 11.

lerin fetihlerinin güney sınırı ise karanlıktır, fakat bir başka Askania Gölü'nün Pisidia'da Sagalassus (Ağlasun) yakınında bulunması dikkate değerdir: Ve bu kentin kuzeyinde, Lykia'ya doğru güneye giden yol üzerinde Mygdon'un mezarı yer almıştır; öte yandan, içinden güneybatıya İkonium (Konya) ve Barata'y^a yolun uzandığı, Kaystros ırmağının (Küçük Menderes) yanındaki iç bölge daha sonraları Phrygia Paroreius diye adlandırılmıştır.

Fakat, belli başlı dinsel anıtlarını bulmuş olduğumuz, Phryg'lere özellikle kutsal olan bölge, (Hellenistik Devirde Phrygia Epiktetus ya da Küçük Phrygia denilen), bugün hâlâ ormanlık olan dağlık arazidir; bu bölge deniz seviyesinden yaklaşık 1250 mt. yüksek Ukte ve Eskişehir ile Afyonkarahisar arasında yer almış olup, içinden Parthenius (Phrygia'daki), Tembris (Porsuk), Sangarius, Rhyndakus (Adırnas-Atranos Çay) gibi mitosda ve dinde kutsal birkaç ırmak doğar¹², ve kutsal kentler olan Pessinus ile bugün en dikkat çekici anıtından dolayı "Midas Kenti" (ki, ana tanrıça Kybele'ye adanmış olduğundan dolayı, Eskiçağ'da açıkça Metropolis, yani "Ana'nın Kenti" diye adlandırılmıştır.) denilen yerleşmeyi içine alır¹³. Doğuda Sangarius topraklarına ve eski (batıdaki) başkent Gordion'a bitmiştir ki, bunun etrafında vaktiyle Phryg soylularının zengin gömmelerini içine alan ve ünlü Phryg krallarından Gordius ile Midas'ın isimleriyle birleştirilmiş 80 kadar çok büyük tümülüs hâlâ görülebilmektedir. Phryg'lerin bir başka önemli yerleşim alanı daha da doğuda Ankyra (Ankara) civarında yer almıştır; burada M.Ö. VIII ila VI. yüzyıllara ait tipik Phryg gömme tümülüsleri, tapınaklar ve diğer kalıntılar bulunmuş olup¹⁴, batıdaki yerleşmeleri daha doğuda Halys (Kızdırmak) ötesindeki başka Phryg merkezleriyle, yani Pteria (Eski Hitit başkenti Boğazköy)¹⁵,

12 Barnett, R.D. "The Phrygian Roch Façades and the Hittite Monuments" *Bi. Or.* 10 (1953), s. 77 vd.; Ruge, W.-Friedrich, J. "Phrygia" (Topographie, Sprache, Geschichte). P.W. 39, s. 781 vd. Stuttgart, 1941).

13 Gabriel, A. *Phrygie I I : La Cite de Midas. Topographie: Le Site et les Fouilles.* Paris, 1952. s. 14; Muscarella, O. "Ancient Safety Pins". *Expedition*, 6 (1964), s. 34 vd.; Reber, F. von der *Die phrygischen Felsdenkmaler.* Munich, 1897. Metropolis'in Midas Kenti ile eşimsenmesi bütün düşünürlerce kabul edilmemektedir. Bak. Levha Vol.

14 Akok, M. - Özgüç, T. "Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleümshügel bei Ankara". *Belleten*, 11 (1947), s. 57 vd.

15 Bittel, K. ve Güterbock, H.G. *Boğazköy: Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt.* Berlin, 1935. s. 52.; Bittel, K. - Naumann; R. *Boğazköy-Hattuša: Ergebnisse der Ausgrabungen 1931-39 (W.V.D.O.G. 63).* Stuttgart, 1952. s. 78, 120.; Bittel, K.-Naumann, R. ve diğerleri. *Boğazköy I I I : Funde aus den Grabungen 1952-55.* Berlin, 1957. s. 6.

Pazarlı¹⁶, Alishar¹⁷, Alacahöyük¹⁸ ve Kültepe¹⁹ ile birleştirmiştir. Gerçekten, Phryg'lere birleştirilmiş olan seramikler platonun üzerine dağılmış olarak birçok noktalarda ele geçmiştir²⁰.

Yeni Gelenlere Asur İle Çatışma

Asur kaynakları bu bölgeyi, özellikle Halys'in doğusundaki bölgeyi M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren işgal edenleri Phryg'ler olarak değil fakat Muşki'ler olarak adlandırmaktadırlar²¹. Asur'lular bazen Muşki ve Tabal'den sanki Kaşku'larla, yani Hitit krallarının ülkelerinin doğu ve kuzeydoğu sınırlarındaki eski büyük düşmanları olan Kaşka kavimleriyle birleşmiş gibi söz etmektedirler ve sadece bu bile dolaylı olarak işaret ediyor ki, Muşki'ler bunlarla şu ya da bu şekilde müttefik bulunmuş olabilirler ve sonunda Hitit İmparatorluğu'nu devirmede bunlara katmışlardır. Yine, muhtemeldir ki, Hitit İmparatorluğu'nun en geç belgelerinde Pakhuwa'k Mita adlı dost olmayan bir prensten söz edilmesi²² (bu kent, şimdilik yukarı Fırat'ın batısına, muhtemelen Divriği yakınma konulmaktadır), daha sonraları ünlü bir Phiyg kraliyet adının eski bir taşıyıcısı önderliğinde bu doğu sınırında o sırada zaten gelişen bir Phryg-Muşki tehdidine işaret edebilir. Muşki'leri bir yandan Gürcü kabilesi Meşki'lerle (bu kabile bugünkü Türk-Rus sınırı yanındaki Çddır Gölü etrafında M.S.V. yüzyıl civarında tanınmaktadır), öte yandan, belki daha akla yatkın olarak, Hellen'lerin Moşki ve Tibarani diye belirttikleri kabilelerle bir tutmak, herne olursa olsun, akıl çelicidir; Moşki ve Tibarani denilen bu kabileler, Amazon'ların tanınmış yurdu Themiskyra ile "Moşki Dağları" arasında, Kerasus (Giresun) civarında Kara,deniz sahiline yakın, demir-işleyen Khaly-

16 Koşay, H.Z. Les Fouilles de Pazarlı. (T.T.K. Yayınlarında, V/4). Ankara, 1941.

17 Osten, H.H. von der. The Alishar Hüyük: Seasons of 1930-32, part III (Researches in Anatolia 8). Chicago, 1937.

18 Arık, R.O. Les Fouilles d'Alaca HöyükTTK Yayınlarından, V/1). Ankara, 1937.; Koşay, H.Z. Alaca Höyük Hafriyatı. (TTK Yayınlarından, V/2). Ankara, 1938.

19 Özgüç, T. "Excavations at Kültepe," A. St. 7 (1957), s. 19 vd.

20 Bittel, K. Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens. Ed. 2, Tübingen, 1963, Harita 6 da; Bittel, K.-Güterbock, H.G. Boğazköy: Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt. Berlin, 1935, Lev. 4; Mellaart, J. "Iron Age Pottery from Southern Anatolia". Belleten, 19 (1955), s. 74 vd. da işaretlenen Phryg seramiğinin buluntu yerleri.

21 Luckenbill, D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia, Historical Records of Assyria. Vol. .1, 220, 221.

22 Melikishvili, G.A. Nairi-Urartu (Akademia Nauk Gruzinskio SSK.). Tiflis, 1954; Melink, M. (ed.). Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C. (Utigaven van het Historisch-Archaeologisch Institut de İstanbul, XVIII). İstanbul, 1964.

bes'lerin yanında oturmuşlardır. Yine Xerxes'in ordusunda beraberce askeri birlik oluşturmuşlardır. Biz bu kabilelerin doğu Pontus yönünden güneye doğru İç Anadolu platosu üzerine Halys'in kıvrımı içine aktıklarını ve bu arada kuzeybatıdan ilerleyen Phryg'lerle birleştiklerini sanıyoruz. Asur kral annallerinden²¹ öğrendiğimize göre, M.O. 1160 civarında büyük bir Muşki ordusu Toros Dağları arasından güneye doğru süzölmüş ve "hiçbir insanın kendilerini savaşta yenememiş olduğu" Alzi ve Purukuzzi eyaletlerinde yerleşmiş, fakat vergi ödemek suretiyle Asur egemenliğini kabul etmiştir. Elli yıl sonra, Asur kralı Tiglat-Pileser I (M.Ö. 1115-1077) Muşki'leri 20.000 kişilik bir ordu ile Katmukhi ya da Kummukh (Kommagene) eyaletini²⁴ kayıtsızca istila ettiklerinden dolayı suçlamıştır; yani bunların tehdit edici şekilde güneydoğuya hareket etmekte olduklarını ima etmektedir. Asur kralı, bunların üzerine bir saldırıyı haklı göstermek için CASUS BELLÎ (savaş nedeni) olarak elli yıl önceki hareketlerini doğal olarak kusur diye azarlamakta olabilir ve muhtemelen azarlıyordu da. Herne olursa olsun, kral saldırıya kalktı ve bunları Kıştan ve Khalpi'de (yukarı Fırat üzerindeki Halfeti ile bir tutulmaktadır) bir meydan savaşında yendi, Alzi-Purukuzzi'yi bir eyalet olarak ilhak etti ve 6000 Muşki'yi Strabo zamanında hâlâ "Nisibis civarındaki Mygdon'lar"²⁵ olarak tanıdıkları bir yere tutsaklar olarak alıp götürdü²⁶. Strabo'nun ifadesi, eğer güvenilecek olursa, aslında derinlemesine uzanan güneydoğu itmesinin batılı Phryg unsurlarını da (Mygdon'ları) kapsadığını ima ettiğinden dolayı özellikle ilginçtir.

İleri sürülen tutsak Muşki sayısı, bölgeyi istila ettikleri belirtilen Muşki sayısının yaklaşık üçte biri olduğuna göre, bu muhtemel olarak kabul edilebilir. Bununla beraber, Muşki ordusunun beş kral tarafından sevk edildiği söylenmektedir ki, bu da kalabalığın en azından beş kabileden oluştuğunu ima etmektedir; ve en son Phryg İmparatorluğu'nun bir bütün olarak birkaç kabile ya da unsuru içine alan bir federasyon veya koalisyon olması mümkündür. Bu konfederasyonda Phryg'ler başkentleri Gordion ile batılı unsuru temsil etmiş görünüyorlar; doğulu unsuru, Eusebius'a göre²⁷ "Kappadokia'hıların atası Moşokh'dan

23 Luckenbill, D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia, Historical Records of Assyria. Vol. I, 221.

24 Katmukhi ve Kummukh'un eşimsenmesi bazılarınca reddedilmektedir, bkz. Naster, P.L'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIIIe et VIIe siècles av. J.C. Louvain, 1938.

25 Strabo, XI, 14. 527; XVI, 1. 23.

26 Luckenbill, D. D. A.g.e. Vol. I, 221; bkz. C.A.H. I I² ch. XXXI, sect. V.

27 Hist. Eccles. IX. 12: Ramsay, W.M. Historical Geog. of Asia Minör. London. 1890. s. 303.

türemiş oldukları söylenen", başkentleri Mazaka (daha sonra Kaesarea Mazaka, bugün Kayseri) ile Muşki ve Tabal oluşturmuştur. Muşki ve Tabal, Tevrat'da (Gen. X. 2; Ezek. XXVII. 13, ve XXXII; Ps. CXX. 5) Asiatik kökenlileri sembolize eden, Yafet oğullarından ikisinin, Meşek ve Tubal'in isimleriyle uyuşmaktadır. Anadolu'lu mitos figürü olan bu Yafet, çok muhtemelen Grek efsanesinde titan Iapetus olarak korunmuş olan figürle aynıdır.

Fırat vadisindeki bu doğulu Muşki grubu, Katmukhi kral ismi Kili- ya da Kali-Teşub'un gösterdiği gibi (bu kral Hurrice "efendim" anlamına gelen İrrupi diye de adlandırılmaktadır.), kısmen Hurri'lerin liderliği altında bulunmuş görünüyor,²⁸ fakat ihtimal ki bunlar kısmen İndo-İran'lı da idiler, çünkü Katmukhi kralları (eğer bu isim Kummukh ya da Kommagene ile aynı ise), herhalde M. Ö. 1160 yılı istilacılarından inmiş oldukları halde, M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda hâlâ Kundaşpi ya da Kuştaşp* gibi isimler taşımaktadırlar²⁵. (Yoksa bu etnik unsuru, Muşki tazyikinden artakalmış, belki Mitanni'lerden türeme önceden mevcut bir İran'lı yerli unsur olarak mı yorumlamalıyız?). Kesin olarak Hellenistik devirde Kommagene krallığı, Akhaimenid kökeninden geldiğini ileri süren fakat ihtimal ki çok daha eski kökleri olan bir Diadokh sülalesinin yönetimi altında, karışık şekilde olmakla birlikte³⁰, İran dininin çok tutucu bir batılı ileri karakolunu temsil etmiştir.

Bu yazının içinde yer aldığı kitabın kronolojik sınırına böylece ulaşılmış olmakla birlikte, Phryg imparatorluğu tarihini sonuna değin özet olarak sürdürmek uygun olacaktır.

M.Ö. XII ve IX. yüzyıllar arasında Phryg'lerin, Muşki ve Tabal'lerin imparatorluğu geniş Anadolu platosunun tamamı üzerinde güneye doğru yayılmıştır. Tabal, Toros'larm kuzeyinde Hitit'lerin çöküşünden artakalan daha eski Luwi unsurlarını temsil etmiş ve Hitit'lerin eskiden "Aşağı Ülke" dedikleri bölgeye özellikle yakıştırılmış yeni isim olmuş görünüyor. Bu bölge, Toros'lar engeline değin uzanan Halys ırmağının güneyindeki saha idi ve daha sonraki Lykaonia ile Kappadokia'yı kapsıyordu. Burada Tabal'ler M.Ö. VIII. yüzyılda Que ya da Hilakku (Kilikia) krallığı tarafından karşılanmış ve duraklatılmışlardır³¹, oysa daha doğuda Fırat üzerindeki eski Hitit kalesi Karkamış etrafında toplanmış, "Büyük Hatti" denilen küçük Hitit prenslikleri-

28 Melikishvili, G.A. Nairi-Urartu. Tiflis, 1954. s. 91, 178.

29 Luckenbill, D.D. A.g.e. Vol. I. 610, 769, 772, 797, 801.

30 Nimrud Dağı için bkz. K. Humann ve O. Puchstein; Reise in Kleinasien und Nordsyrien (Berlin, 1890). Bkz. Lev Vol.

31 Luckenbill, D.D. A.g.e. Vol. I I , 349.

nin bir koalisyonu ortaya çıkmıştır. Til-garimmu (İbranice, Togarmah; bugünkü Gürün; klâsik çağda Gauraina) Tabal'in doğu sınırmı işaretlemiştir³² Tabal'in güneydoğu sınırı ise bir zamanda bazı kabileler tarafından kısmen Toros'lar ötesine itilmiş görünüyor, çünkü Cicero'nun prokonsüllüğü sırasında (M.Ö. 51) Toros'ların küçük geçitleri, başkentleri Pindenissus olan ve Toros geçitlerinden bazdarını kontrol eden Eleutherokilikies ("Özgür Kilikia'klar") adlı bağımsızlıklarına son derecede düşkün haydut kabileler tarafından elde tutulmuştur, oysa bunların müttefikleri olan Tibarani (yani, Tabal'ler)'ler Amanos yolunu kontrole almışlardır. Cicero çok geçmeden onların iddialarını cevaplamak suretiyle işleri yoluna koymuştur³³. Ancak, böylesi grupların kimliklerini nasd bu kadar uzun zaman korudukları şaşırtıcıdır, çünkü M.S. VII. yüzyılda Mardait'ler ya da açıkça Gurgum adını (Amanos silsilesinde Maraş'a yerleştirilen M.Ö. IX. yüzyıla ait bir Kuzey Suriye dağ prensliğidir³⁴) saklayan Yarayima'lar erken İslamî dönemde savaşçılar olarak hâlâ ünlü idiler. Muşki, Tukulti-Ninurta II tarafından istila edilmiş ve Asumasirpal II'in otoritesini kendisine M.Ö. 883 civarında bakır kaplardan armağanlar, sığır ve şarap göndermek suretiyle tanımış olmakla, Asur ile temasda bulunmuştur³⁵. Fakat Asumasirpal II'in-oğlu ve halefi Salmanasar I I I , yirmi ikinci yılında (M.Ö. 836) Tunni Dağına ("bakır dağı" anlamında belki Bolkarmaden yakınına konulan Tunna'nın yeridir)³⁶ ve Muli Dağına ("mermer dağı") değin bir ordu göndermek suretiyle daha etkin bir yol izlemiştir- Muşki daha önce beş kralın yönetimi altında olarak gösterilmesine karşın, Salmanasar I I I şimdi, Tabal'in, yirmi ikinci ve yirmi üçüncü saltanat yıllarında vergi göndermek suretiyle kendisine boyun eğen yirmi dört "krallıktan" oluştuğunu kaydetmektedir³⁷; Perria (belki Fırat yakınında bugünkü Peri) ve Şitiuarria kentleri ile diğer yirmi iki kentin teslim oluşu da belirtilmektedir. Bundan sonra İç Anadolu tarihi hakkında elli yıl süreyle hiçbir şey işitmiyoruz.

Bununla birlikte, Tabal prensleri, Urartu krallarının himayesini tercih etmek ve kendiliklerinden bu krallığın etki alanının bir parçasını oluşturmak suretiyle, Asurlulara ancak gönülsüz bir bağlılık göster-

32 A.g.e. 290, 349.

33 Cicero: ad Fam. XV, 4.

34 H.J. Lammens, La Syrie (1921), s. 81 vd. bakz. şimdi U.B. Alkım, Anadolu Araştırmaları, 1965.

35 Luckenbill, D.D. A.g.e. Vol. I, 442.

36 Bkz. aşağıda, s. 11, dipn. 46.

37 Luckenbill, D.D. A.g.e. Vol. I, 579, 580.

mişlerdir. Gerçekten M.Ö. VIII. yüzyılda Urartu etkisini Doğu Anadolu üzerine düzenli şekilde el atarken görüyoruz. Urartu kralı Menuaş (M.Ö. yakl. 810-785) Malatya prensliğini ve onun beyi Sulehawali ya da Sulumel'i³⁸ vasali olarak iddia etmektedir. Menuaş'ın halefi Argıştış I, otoritesi batıda Topada'ya değin uzanan Malatya kralı Tuate'yi M.Ö. yakl. 775 de, yani üçüncü saltanat yılında ele geçirdiğini ileri sürmektedir³⁹. M.Ö. yakl. 750 de Urartu'lu Sarduris I I I ise Kumukh (Kommagene) ve Tabal'i vasalları olarak iddia etmiş ve Malatya kralı Sahu oğlu Hılaruada'y^a saldırarak onun başkenti Sasi'yi ele geçirmiş ve onun Yukarı Fırat çizgisi boyunca yer alan kalelerinden dokuzunu ilhak etmiştir. Bunların isimleri kısmen belirlenebilmektedir: Hazani, Ugarahi, Tumeiski (klâsik çağdaki Tomisa), Asini (klâsik çağdaki Siniş), Maninu, Arusi, Qulbitarri (Asurca Unqi'deki Kulmadura, Bizans kaynaklarında Kholmedara), Kueraitase (Gerbedissus ?), Meluiaini⁴⁰. Urartu etkisinin Toros'lar güneyinde Suriye içlerine kadar olan bu yayılışının bir kanıtı olarak, hem Zincirli ve hem de Sakçagözü saraylarının heykeltraşlık kapı-girişlerindeki tamamen Urartu stilinde birdenbire ortaya çıkan aslan figürleri ve relieflerini görüyoruz. Daha yeni buluşlar gösteriyor ki, bir Urartu prensliği (muhtemelen Dayaeni) kontrolünü M.Ö. VIII ve VII. yüzyıllarda batıya doğru Erzincan-Erzurum arasında Altmtepe'ye değin Anadolu platosu içine uzatmıştır⁴¹.

M.Ö. 770 civarında, Fıratı karşıdan karşıya geçişte anahtar mekiye sahip Karkamış'ın tarihine göz atarsak görüyoruz ki, Karkamış prensi olarak Araras diye birinin yönetimi altında yeni bir sülale yerleşmiştir ve bu prensin yazıtlarından açıkça görüldüğüne göre kendisi Muşki'ler ve hatta Lydia'lılar üzerinde az da olsa otorite ileri süren bir gasp idi (Lydia'lılar ilk kez çağdaş olarak burada zikredilmektedir)⁴². Onun Taba! birliğini itaate almak için, Urartu yardımıyla işbaşına ge-

38 König, F.W. Handbuch der chaldischen Inschriften (Arch. f. Or., Beiheft 8, 1). Graz, 1955. No. 25 (Palu Yazıtı); Adontz, N. Histoire d'Armenie, Les Origines-du Xe Siecle au VIe (av. J.C.). Paris, 1946. s. 153.

39 König, F.W. A.g.e. No 80 (Van annalleri); Barnett, R.D.-Falkner, M. The Sculptures of Tiglath-pileser I I I. London, 1962. s. 161 vd.; Laroche, E. Les Hieroglyphen hittites, I. Paris, 1960. XXIX ve 114.

40 König, F.W. A.g.e. No. 104 (İzoli Yazıtı); Adontz, N.A.g.e. s. 176.

41 Melikishvili, G.A. A.g.e. passim; Özgüç, T. "Excavations at Altmtepe." Belleten, 25 (1961), s. 253 vd.

42 Hogarth, D.G.-Woolley, C.L. - Lawrence, T.E. - Guy, P.L.O., Barnett, R.D. Carhemish: Excavations of the British Museum, parts, I, I I I. London, 1914-1952. C, s. 262 vd.

tirildiğini söylemek yerinde bir yorumdur. Araras oğlu Kamanaş (M.Ö. yakl. 750)'in, Halep ve Karkamış arasında Cekke'de ele geçen bir yazıtta Sarduris'in vasali olduğu açıkça bildirilmektedir⁴³. Anadolu platosu üzerindeki huzursuz kuvvetler dengesi, Urartu ile yaptığı mücadelede kendini sürekli olarak Anadolu içine sürüklenmiş bulan Asur kralı Tiglat-Pileser IH'in M.O. 745 de tahta çıkışına değin sürmüştür. Urartu'ya şiddetli bir yenilgi tattırdıktan ve arkasından M.Ö. 738 de Karkamış'lı pişiriş itaatini kabul ettikten sonra, Tiglat-Pileser I I I Küçük Asya içlerine ilerlerken dört Tabal kralının, Tunna'lı Uşhitti, Tuhana'lı Urpalla, Hupışna'lı Urimme ve nihayet İştunda'lı Tuhamme'nin ittifakı ile engellenmiştir.⁴⁴ Bu dört kralın toprakları belli ki, kontrolleri altında tuttıkları belh başlı Toros geçitlerinden kuzeye inen vadilerden oluşmuştur. Urpalla'nın Tuhana'sı Tyana'dır; kendisini tanrısı Şantaş'a ibadet ederken gösteren portresi, Hitit Hieroglif yazılı yazıtlarıyla birlikte, Ivriz'deki kaya üzerinde görülmektedir; ona ait diğer metinler Bor'da, Toros'larda Bolkarmaden'de ve Niğde yakınında Andaval'da ele geçmiş bir taş üzerinde bulunmaktadır⁴⁵. Onun mevkii merkezi olup, Kilikia Kapdarı içinden geçen yolu kontrol ediyordu. Tunna, Bolkarmaden yakınındaki Zeyvehöyük ile bir tutulmaktadır⁴⁶ fakat Hupışna çok muhtemelen Saros vadisindeki Kabissus'dur (çoğu kez ileri sürüldüğü gibi, Kybistra değil); öte yandan İştunda Asurluların Azitawanda ismini telaffuz etme şekliinden başka birşey değildir. Bu kent, Tuhamme'nin M.Ö. IX. yüzyıldaki selefi olan, kurucusu Azitawanda'dan adını almış olduğu halde, Ceyhan (Pyramus) vadisinde Karatepe'de bulunmuş ve kazılmıştır⁴⁷.

Bu dört kral, Uşhitti, Urpalla, Urimme ve Tuhamme, geri plânda kalmakla birlikte Asur'luların asd düşmanı olarak farkedilebilen ve yine Hitit hieroglif yazık yazıtları Halys'in güneyinde Topada ve Suvasa'da, Kayseri, Sultanhan ve Kululu'da bulunmuş olan Tabal'in "büyük kralı" Waşşurme (= Waşu-Şarmâ)'ye bağlılık sunmuşlardır; Waşşurme'nin başkentinin adı da Bit-Burutaş ya da -Burutiş olarak veril-

43 A.g.e. part. I I I , 262 vd.; Tadmor, H. "Azriyau of Yaudi". Scripta Hierosolymitana, 8 (1962), s. 232 vd.; Bossert, H. "Zur Geschichte von Karkamış". Studi Classici ed Orientali, I (1951), s. 35 vd.

44 Luckenbill. D.D. A.g.e. Vol. I, 772.

45 Andaval, Bulgar Maden, Bor, Laroche, E. Les Hieroglyphes hittites, I. Paris. 1960. XXI, XXII, XXIII.

46 Bossert, H. "Die Felsinschrift von Şirzi". Arch. f. Or. 17 (1954), s. 56 vd. da, makale yazan tarafından.

47 Azitawanda kentinin İştunda ile eşimsenmesi ilk kez Landsberger ve Bossert tarafından yapılmıştır, Bossert, H. - Çambel, H. ve Allam, B. Karatepe: First and Second Preliminary Reports. İstanbul, 1946, 1947, Part 2, 30.

miştir⁴⁸. M.Ö. 730 civarında Tiglat-Pileser düşman Waşsurme'yi tahttan indirerek onun yerine Tabal kralı olarak "hiç kimsenin oğlu olmayan" Hulli diye birini geçirmiş, o da karşılığında on talent altın ve bin gümüşten oluşan büyük bir vergi vermiştir⁴⁹. Bununla birlikte, Hulli birkaç yıl saltanat sürdükten sonra aynı şekilde Asur yandaşlığından ayrılmıştır. Tiglat-Pileser IH'in ölümü üzerine, sağlam olmayan Anadolu sınırındaki kuvvetler dengesinde bir kez daha değişiklik olmuştur. Sıkıntının nedeni, Hulli'yi Asur'a olan bağlılığından soğutmuş görünen, Şinuhti'li Kiakki isimli bir Tabal küçük prensi idi. Ona Karkamış kralı Pişiriş ile yeni bir karakter olan Muşki'li Mita ya da başka şekilde tanınmış olarak Grek efsanesinin Phrygia'lı Midas'ı katılmış ve (böylece) her üçü korkulur bir koalisyon oluşturmuşlardır⁵⁰. Mita de (Kilikia)'ye ilerleyerek kasabalarından üçünü eline geçirmiştir: Fakat Sargon II'un ordusu Karkamış'a doğru yürüyerek Pisiriş'i tahttan indirip tutsak olarak götürmüş ve Karkamış'ı bir Asur eyaleti yapmıştır. Dört yıl sonra (M.Ö. 716), Sargon'un ordusu Kiakki'nin kentine doğru harekete geçmiş, kent Tunna'lı Matti'ye verilmiştir⁵¹. Hullu B-Burutuş kralı olarak tahttan indirilmiş ve yerine Ninive'de Sargon'un çok beğenisini kazanan Ambaris (ya da Amris veya Ambaridisi çeşitli şekilde yazılmaktadır) adlı oğlu geçirilmiştir. Ambaris'e, çerzi Hilakku olduğu halde eş olarak Ahat-abişa isimli bir Asur prenses verilmiştir.

Fakat feleğin çemberi şimdi dramatik bir şekilde dönmüştür. 714le, Kafkas'lar ötesinden Güney Rusya'dan gelen bir azgın barbarürüsü olan Kimmer'ler (Tevrat'da Gömer), Grek geleneğine göre⁵², eski askeri yol olan Kafkas'lar ortasındaki geçitlerden aşağı İskit kabileler, tarafından sürülmüş olarak, birdenbire Urartu sınırları üzerine çullanmışlardır. Urartu'lu Rusas onları Uesi (ihtimal ki Başkale)'de karşımışsa da, kat'i olarak yenilmiş ve intihar etmiştir, öte yandan 713 ve Sargon şimdi savunmasız kalmış olan ülke içlerine doğru hare-

48. Laroche, E. Les Hieroglyphes hittites, I. Paris. 1960, XX-XXIII; Bit-Burutuş için bkz. Luckeraill, D.D. A.g.e. Vol. 2, 24, 25, 92, 118.

49. Luckenbill, D.D. A.g.e. Vol. 1, 802.

50. Mellink, M. "Mita, Mushki and Phrygians." Anadolu Araştırmaları (H.T. Bossert memorial volume), İstanbul, 1965. Sargon bir keresinde Mita ile bir andlaşma ileri sürmüştür; bkz. ME.L. Mallowan, Nimrud and its Remains, I, s. 205, 343.

51. Luckenbill, D.D. A.g.e. Vol. 2, 24, 25, 55, 118, 137.

52. Herodotos IV, 9; Anadolu'daki Kimmer kalıntılarının tartışması için bkz. Bittel, K. Kleinasiatische Studien, Kimmerier, Phryger und Skythen in Kleinasien (İstanbul Mitteilungen, Heft 5). İstanbul, 1942, s. 53 vd.

kete geçerek Musasir'i yağmalamıştır⁵³. 712 de Ambaris'in sırası gelmiştir; o da Asur'a ihanet etmekle ve kendisini kuvvetlendirmek için doğuda (şimdi ölmüş olan) Urartu'lu Rusas ve batıda Muşki'li Mita ile ittifak yapmaya çalışmakla ve de "Asur arazisini ele geçirmek için. komplo kurmakla" suçlandırılmıştır. Ambaris ile ailesi ve sarayı tutsak olarak Asur'a götürülmüş ve Asur sınırı Tabal'i bir Asur eyaleti yapacak şekilde bir kez daha ileri götürülmüştür; Muşki sınırında Usi, Usian ve Uargin kaleleri kurulmuş⁵⁴ ve Meliddu'dan Ellibir ve Şindarara (Salmanasar'ın Şitiuarria'sı?) ile başka on tane kale ele geçirilmiştir. Tabal, sırasıyla Toros'larm kuzey ve güneyinde olmak üzere Hilakku ve Que diye iki eyalet halinde bölünmüştür.

Urartu'dan Kimmer'ler batıya doğru Urartu'larm müttefikle] Phryg'lere dönmüş görünüyorlar (bu arada) Phryg kralı Midas'ın d Rusas gibi intihar ettiği söylenmektedir. 1957 de Amerikalılar tarafu dan kazılan Gordion'daki büyük tümülüs⁵⁵, altmış yaşını aşkın küçi yaşlı bir adamın vücudunu çevreleyen zengin hediyeli bir gömme v« miştir. Hediyeler arasında altın yoktur, çünkü zekice ileri sürüldüğüne göre tamamen istilacılara teslim edilmiştir. Aynı zamanda Phryg keiti yeniden canlanmakla birlikte, şiddetle yakılmış görünüyor. Kimm'ler İonia'yı yağmalamakla da tanınmışlardır; (bununla ilgili olarak muhtemelen Smyrna ve Miletus ile Sinope (Herodotos IV. 12) ve mandrus gibi başka kentlere saldırmışlardır. Fakat Küçük Asya'yı ek sen yıl süreyle dehşete boğan istilalarının asıl etkisi, kalbini işgal etmiş göründükleri Phryg İmparatorluğu'nu tahrib etmek idi. M.Ö. 679'da, Hupışna'daki bir meydan savaşından sonra, Asarhaddon tarafından birinci saltanat yılında, kralları Teuşpa'nın yönetimi altında oldukları halde yenilgiye uğratılmışlar ve Toros'lardan geriye sürülmüşlerdir⁵⁶

53 Thureau-Dangin, F. Une relation de la huitieme campagne de Sargon. Paris, 912.

54 P. Meriggi, "Una prima attestazione epicorica dei Moschi in Frigia" Athenaiun 42 (Pavia, 1964). s. 52 vd., da Konya yakınında Kızıldağ Hitit Hieroglif kaya-yazıtında Muşki adını okuyunca, bu yeri ve yakınındaki Karadağ sitesini iki Midas kalesiyle eşimsemiştir.

55 Young R. Reports on Excavations at Gordion. AJA 59 (1955). s. 1 vd.; 60(1956) s. 249 vd.; 61 (1957), s. 319 vd.; 62 (1958). s. 148 vd.; 64 (1960), s. 227 vd.; 66 1962. s. 154 vd.; Archaeology 3 (1950). s. 197 vd.; 6 (1953). s. 159 vd.; 9 (1956). s. 263 vd.; 10 (1957). s. 217 vd.; 11 (1958). s. 227 vd.; 12 (1959). s. 286 vd.

56 Luokenbill-, D.D. A.g.e. Vol. 2, 516.

Phryg Sanatı ve Arkeolojisi

Phrygia devletinin erken tarihi karanlıklar içinde kaybolmuştur, fakat, büyük kesintilere rağmen, Arzawa krallığı ile onun daha küçük komşularının yıkıntıları üzerinde kısmen inşa edilmiş olduğu halde, nihayet eski Hitit dünyasının sanat ve kültüründen pekçok şeyi bir araya toplamış ve korumuş oldukları bellidir.

Phrygia'lılar, daha eski yerli halk üzerinde egemen olan at-yetiştirici aristokrat bir sosyal sınıf şeklinde yeni bir toplum oluşturmalarına karşın, Phryg öncesi kökenlere sahip tutucu karakterde, Pessinus örneğinde olduğu gibi geniş ve güçlü toprak sahibi bir rahip topluluğu ile birleşmişlerdir⁵⁷. Gordion, mezarlığı ele geçmiş olan bir Hitit kasabasının yerini almıştır⁵⁸. Phryg seramiği, her ne kadar Hitit'lerinkinden türememişse de, ilham ve çıkış noktası bakımından temelde Anadolu'ludur. Bu seramik iki ana türe ayrılmaktadır: Sangarius'dan Konya ovasının merkezi yoluyla Toros'lara değin çizilen bir çizginin doğusunda, geometrik hayvanlar ve desenler çizili polykrom seramik vardır bu, Orta Anadolu'da çok eski kökleri bulunan bir tekniğe sahip ve tipik buluntu yerinden dolayı Alişar IV denilen bir stildir; batıya doğru, yine Bronz Çağı'na değin geriye izlenebilen bir tip olarak, esas da gri ya da kırmızı mono-krom seramik (BUCCHERO) vardır. Oldukça canlı bir biçimde süslenmiş çeşitli polykrom vazolar Gordion'da da bulunmuştur ve özellikle dikkate değerdir. Bunların ithal malı oldukları ve polykrom stilin Tabal'e ve doğunun Luwi'lerine, oysa gri BUCCHERO'nun salt tamamen Phryg'li olduğu ileri sürülmüştür⁵⁹.

Tiglat-pileser III'in Tabal seferi (ki, yüksek rütbeli askeri bir subay olan RABŞAKU'su tarafından sevk ve idare edilmiştir) görünüşe göre hem Tiglat-pileser'in Nimrud'daki sarayının relieflerinde⁶⁰ ve hem de Teli Ahmar (Kuzey Suriye'de Til-Barsip)'daki vali sarayının polykrom fresklerinde⁶¹ tasvir edilmiştir. Bunlar bize Doğu Phryg'lerinin ya da Moşko-Tabal'lerin en eski tasvirlerini göstermektedirler; bunlar, zarif, biraz Grek özellikli, siyah ya da bazen kırmızı kıvrırcık saçlı ve

57 Jones, A. H. M. *Cities of the East Roman Provinces*. Oxford, 1937. s. 39 vd.

58 Mellink, M. A. *Hittite Cemetery at Gordion* (Museum Monographs). Philadelphia, 1956.

59 Mellaart, J. "Excavations at Hacilar." *A. St.* 11 (1961), s. 39 vd. Bir dağılım haritası da yer almaktadır.

60 Barnett, R.D. - Falkner, M. *The Sculptures of Tiglat-pileser III*. London, 1962. XX-XXIII ve Lev. XLV-LV.

61 Thureau-Dangin, F.-Dunand, M. *Tel-Ahmar-Tif Barsip*. Paris, 1936. Lev. XLIX; Parrot, A. *Niniveh and Babylon*. London, 1961. Kitabın başındaki resim, XV-XVII, Lev. 1, 109-20. 266, 336-48.

sık sakallı, Lydia tipi küpeler⁶², yatay renkli bantları ve köşelerinde püskülleri olan uzun gömlekler ve Herodotos tarafından tanımlandığı üzere (VII. 72, 73) "baldırın ortasına değin uzanan" hem Phryg'lerra hem de Paphlagonia'lılarinkilerine benzer yüksek potinler taşıyan insanlardır. Herodotos'un zamanında, Phryg askeri teçhizatı örme miğferler, küçük mızraklar ve diğer Orta Anadolu kabilelerine ortak kalkanlar ile tamamlanmıştır. Erken altıncı yüzyıl doğu Phryg sitesi olan Pazarlı'da bulunmuş renkli kil kiremitler üzerinde tasvir edilen Phryg askerlerinin zırh donanımı da böyledir⁶³. Til-Barsib'de görülen kadınlar peçesizdir ve enine canlı bir şekilde çizgili uzun gömlekler ile çanbiçimli püskülleri olan erkeklerinkine benzer kısa ceketler giymektedirler. Bu tipte giysisi olan heykeltraşlık bir taş figür Maraş yakınında ele geçmiştir⁶⁴. Giysilerini tutturmak için, Phryg erkekleri, en iyi tasviri Ivriz reliefinde Urpalla tarafından taşınan, bronzdan büyük süslü bir fibula kullanmışlardır⁶⁵. Bu fibulalardan 145 adet Gordion'da Büyük Tümülüs'de ele geçmiştir⁶⁶. Sargon'un relieflerinde⁶⁷, Phrygia'h vergi taşıyıcılar uzun giysileri üzerine bu büyük yay-biçimli fibulayı takmış olarak tasvir edilmişlerdir; bu moda hem güneye ve hem de doğuya doğru Maraş'a⁶⁸, Zincirli'ye⁶⁹ ve Karkamış'a⁷⁰ yayılmıştır.

Batı Phrygia'da Midas krallığının iktidara yükselişi Anadolu'da M.O. VIII. yüzyılda çok önemli bir olaydır. Belki bir gasıp olan, Gordios oğlu Midas Grek'lerin anısında öylesine zengin efsanevi bir karakter

62 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932. figs. 157-8; Barnett, R.D. "Early Greek and Oriental Ivories". JHS 68 (1948). s. 17, 18, 23.

63 Koşay, H.Z. Les Fouilles de Pazarlı. TTK. Yayınlanndan, V/4). Ankara, 1941, Lev. LIV, LV.

64 Osten, H. von der, Explorations in Hittite Asia Minör (O.I.C. 6). Chicago, 1929, fig. 63.

65 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932, fig. 796.

66 Young, R. Reports on Excavations at Gordion. AJA 59 (1955). s. 1 vd.; 60 (1956). s. 249 vd.; 61 (1957). s. 319 vd.; 62 (1958). s. 148. vd.; 64 (1960). s. 227 vd.; 66 (1962). s. 154 vd.; Archaeology 3 (1950). s. 197 vd.; 6 (1953). s. 159 vd.; 9 (1956). s. 263 vd.; 10 (1957). s. 217 vd.; 11 (1958). s. 227 vd.; 12 (1959). s. 286 vd.; Muscarella, O. "Ancient Safety Pins". Expedition 6 (1964). s. 34 vd.

67 Botta, E. Monument de Ninive. 5 vols. Paris, 1849-50, Lev. 106; bak. Levha Vol.

68 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932, fig. 805.

69 A.g.e., fig. 953; Luschan, F. von, Ausgrabungen in Sendschirli, vols. 1-5. Berlin, 1893-1943. Vol. IV, Lev. LIV.

70 Hogarth, D.G.-Woolley, C.L.-Lawrence, T.E. ve diğerleri, Carchemish: Excavations of the British Museum, part. III, Lev. B, 64 C.

idi ki, onlar tarafından dokunduğu herşeyi altına döndürme gücüne sahip olarak düşünülmüştür. Geç sekizinci yüzyıl civarında, Phrygia eski Lydia krallığı üzerinde egemen idi ve bu ülke içinden (Pers Kral Yolunun öncüleri olan)⁷¹ yollar içerilerden Grek kentlerine ve Ionia sahil limanlarına uzanmıştır. Midas'ın hem Aeolia'daki Kyme kralı Agamemnon'un kızını eş olarak aldığı (ki bu, kent'in bu zamandaki önemine ilişkin değerli bir tanıktır) ve hem de, kendi krallık tahtından daha önemsiz hiçbir şey sunmayarak, Delphoi'daki büyük Apollo tapmağına bir takdimde bulunacak "ilk barbar" olduğu söylenir (Herodotos, I.14). Bu, iki ülke arasında bu dönemde ortaya çıkan karşılıklı sıkı bir mal değişiminin ve kültürel etkileşimin sadece bir örneğidir. Fakat Gordion'u kazanlar Kuzey Suriye ve Urartu ile temaslara ait kanıtlar da bulmuşlardır⁷². "Altın kulplu Tabal fincanları" ile "Tabal buhurdanlıkları" Musasir'e değin ihraç edilmiştir⁷³. Midas'ın Asurlularla giriştiği kuvvet denemesinde Urartu'nun yanısıra Grek kentlerinin de desteğini davet etmekte olduğu açıktır.

Phrygia'nın halka-kulplu kaseleri Ionia kentlerine ihraç edilmiş ve özettikle Büyük Ana tapınımında İbasyonlar (içki kurbanı) yapmak için Anadolu'da kullanılan, ortadan büyük bir tutamağı bulunan kaseler, yani PHIALAE MESOMPHALOÏ, Hellas anakarasına götürülmüştür⁷⁴. Tripod ayaklar üzerine yerleştirilmiş "kuş-kadınlarla" süslü büyük şarap-karıştırma kaplarının kalıntıları⁷⁵ pekçok Grek tapınağında ele geçmiştir. Bu kaplar ve ayaklar Urartu'da yaratılmakla birlikte, Phryg'lerin bunları Hellas'a taşımaya yardım ettikleri muhtemeldir. Gordion'da şimdiye değin ele geçen en eski Grek buluntusu, M.Ö. c. 650 e tarihlenecek, Doğu Grek kaplarından bir "kuşlu kase" dir, fakat M.Ö. VIII, yüzyıla ait Phryg buluntuları Delphi, Olympia, Perakhora, Argos Heraeum'u, Aetus (İthaka), Aphaea (Aegina) ve Orthia (Sparta) Tapmakları, Mitylene, Rodos ve Ephesus'da tanınmıştır⁷⁶.

Phryg mimarisi çok gelişmiştir. Vitruvius (II, 1, 68) onların evlerini bir tepecikte kazılmış hendeğe yerleştirilen ve sonra sazlar, çalı-

71 Young, R. "Gordion of the Royal Road". P.A.P.S. 107 (1963). s. 362 vd.

72 Muscarella, O. A.g.m.

73 Thureau-Dangin, F. Une relation de la huitieme campagne de Sargon. Paris, 1912, satır. 358, 361.

74 Payne, H.-Dunbabin, T.J. Perachora, vols. 1, 2. Oxford, 1940, 1962.

75 Muscarella, O. "Oriental Origins of Siren Cauldron Attachments". Hesperia 31 (1962). s. 317 vd.

76 Muscarella, O. "Ancient Safety Pins". Expedition 6 (9164). s. 34 vd.; Birmingham, J.M. "The overland route across Anatolia in the eighth and seventh centuries B.C.". A. St. 11 (1961). s. 186; Payne, H.-Dunbabin, T.J. Perachora, vols. 1, 2. Oxford, 1940, 1962. Lev. 52-5; Dunbabin, T.J. The Greeks and their Eastern Neighbours. London, 1957.

çırpı ve toprakla örtülen tahta kütüklerden inşa edilmiş olarak anlatılmaktadır; bu, Gordion'da kazdarda ortaya çdarsılan gömü tümülüslerinin inşasını tam anlamıyla anımsatmaktadır. Bu gibi kütükten kulübelerin zorunlu olarak tamamen tümülüslere gömülme için yapılmadıkları fakat yaşayanlar tarafından konutlar olarak kullanıldıkları şimdiye değin başka türlü kanıtlanmamıştır, ancak bu tam anlamıyla muhtemel görünüyor. Gordion'daki geç sekizinci yüzyıl evleri bazen taştan, bazen kaba tuğladan, yarı-kereste inşaat kullanmak suretiyle yapılmıştır ve duvarlar bazen paralel kütükler üzerine oturtulmuştur. Zemin plânlarına gelince, Gordion'daki kazdar, Anadolu'da çok eski bir plân olan, MEGARON karakterli bir yapının Kimmer-öncesi tabakalarda varlığını ortaya koymuştur; bir saray olmuş olabilecek Gordion MEGARON'unun bir üst katı ya da galerisi vardı. Döşemeler Gordion'da daha M.Ö. 750 gibi erken bir tarihte çakıltaşı mozaiklerle kaplı idiler. Basit duvar freskleri denenmiştir⁷⁷. Phryg evlerinin görünümü, muhtemelen tapınaklar olan özenli yapıların fasadlarını temsil eden ve bunları Arslankaya, Bahşayış, Demirkale ya da Midas Kenti'nde taştan tasvir eden oyulmuş kayalardan ölçülebilir⁷⁸. Bunlar ve çocuksu olmakla birlikte, Gordion'daki çizilmiş "gelişigüzel karalamalar"⁷⁹ Phryg evlerinin, sazlardan ve küden bir çatı örtüsünü tutan tahta kirişlerin oluşturduğu bir iskeletten yapılmış ev tipinin (Urartu'da da bilinen) beşik-çatılarına sahip olduklarını doğrulamaktadır. Bunların üçgen alınlık-tepelikleri, taştan bir örneği Gordion'da bulunmuş* fakat belki daha genel olarak tahtadan yapılmış olan, büyük boynuz-biçimli süslerle taçlandırılmışlardır. Dentlere dayandırılan frizlere vedaha yalın olmakla, birlikte benzeri tepelik süslerine sahip evler, Lykia'nın ev-biçimli mezarlarında da tasvir edüdiklerinden dolayı⁸⁰, her iki yerdeki bu ahşap ev tiplerinin ortak bir orijinal ebeveyne, hâlâ keşif bekleyen Geç Bronz Çağın Batı Anadolu (Luwi'li) bir ev tipine değin geriye gittiği düşünülebilir. Phryg evlerinin kapı girişleri, kayaya oyulmuş fasadlardan karar verilecek olursa, belki asılı bir halının oluştur-

77 Young, R. "Phrygian Construction and Architecture". part 1, Expedition 2 (1960), s. 2 vd.: part 2, Expedition 4 (1962). s. 2. vd.

78 Bossert, H. Altariatolien. Berlin, 1932, fig. 1026-31, 1033; Reber, F. von der. Die phrygischen Felsdenkmaeler. Munich, 1897.

79 Young, R. "Phrygian Construction and Architecture". part 1, Expedition 2 (1960). s. 2 vd.

80 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932. fig. 232, 242, 244.

duğu, belki kakma ahşap işiyle yapılmış, büyük geometrik desenli bir perde altında gizlenmiş ya da en azından bu perdenin yanında yer almış görünüyor; bu her iki zenaatta da Phryg'ler geleneksel olarak çok becerikli idiler. M.O. VI. yüzyıl civarında yapılarıdaki bu gibi perdelerin yerini Gordion, Pazarlı⁸¹ ve başka yerlerde, alçak relief olarak şekillendirilmiş, pişmiş kil çinilerden yapılmış ANTAE'ye tutturulmuş süslü dış cephe kaplamaları almıştır; bunlar insan ya da hayvan figürleri ile parlak polykom olarak boyalıdır ve hem Hellen hem de Doğu sanatına açıkça akrabadırlar. Geleneğin frizin (Latince: PHRYGĪUM) bulunuşunu Phryg'lere vermesi belki de önemsiz değildir.

Şimdiye değin hiçbir kent plânı kazılarda ortaya çıkarılmamıştır, fakat kaba tuğlalardan kitlevi bir kent surunun kalıntıları, M.O. VIII. yüzyıldan tarihlenen tamamen tahkimli bir kalenin parçası olarak Gordion'da bulunmuştur. Bunun kapı-yolu hafif içe doğru eğimli kesme taştan inşa edilmiştir ve sokakların uzantısına diagonal olarak yerleştirilmiştir. Bir Anadolu kasabasını gösteren Asur bas-reliefi⁸², tekrardan giren kişilerin ve sivri uçlu ileri fırlamış tabyaların oluşturduğu yıldız biçimli bir kent plânının zaten var olabileceğini, böylece Vauban'ı umdurduğunu üstü kapalı olarak gösteriyor. Açıkçası bu büyük Phryg mimari geleneği, diğer alanlarda görülen Phryg'lerin becerileri gibi, sahilin arkaik Hellen kentleri üzerinde büyük etki yapmamış olmazdı. Bunlar ve diğer pekçok güçlü kentler, yukarıda değindiğimiz gibi, Phrygia'yı bir taraftan Hellas ve batı ile öte taraftan da Asur, Urartu ve İran ile birleştiren ticaret yolları boyunca kurulmuşlardır. Üç ayaklı (tripod) destekleri ve süslü kulpları ile piring Urartu kazanları Hellas'a ihraç edilmiştir: bu kazanların kulpları kenardan içe doğru bakan ve Hellen'lere mutsuz Phineus ile Harpy'ler öyküsünü düşündürmüş olabilecek masal yaratıkları olan kadm-başlı kuşlar şeklinde biçimlendirilmiştir⁸³.

Phryg'lerin Yaşamı ve Kültürü

Orta Anadolu'nun en iyi bilinen özelliği, Lydia ve Phrygia'da

81 Korte, G.-Körte, A. "Gordion: Ergebnisse der Ausgrarrangen im Jahre 1900". J.D.A.I., Ergänzungsheft 5 (1904). s. 1 vd.; Koşay, H.Z. Les Fouilles de Pazarlı. (TTK. Yayınlarından, V/4). Ankara, 1941.

82 Barnett, R.D.-Falkner, M. The Sculptures of Tiglath-pileser I I I. London. 1962. Lev. XLV, XLVI.

83 Young, R. "Bronzes from Gordion's Royal Tombs". Archaeology 11 (1958), s. 227 vd.; Barnett, R.D. "Some contacts between Greek and Oriental Religions". Elements orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasburg 1958, s. 143 vd. Paris, 1960.

94,5 parasanghk bir mesafe içinde "12 STADMOÎ (istasyon)"a bölünmüş olduğu halde, Ephesus'dan Kilikia Kapdarına ve böylece Susa'ya uzanan, Pers krallarının kurduğu "Kral Yolu" denilen yol idi (Herodotos V. 52). Fakat Smyrna içinden daha kuzeye uzanan kuşkusuz aynı önemde paralel bir hat da vardı⁸⁴. "Kral Yolu" Halys ırmağını, kaba taş işçiliğiyle yapılmış ve kalıntıları Çeşnir Köprü'de hâlâ var olan bir köprü ile (Herodotos I. 75) aşmıştır⁸⁵. Gerçekte bu, Hitit İmparatorluk Çağına değin geriye giden hatırlanamayacak kadar eski bir ticaret yolu idi. Pteria (Boğazköy)'da, kuzeye doğru Sinope'de denize varan ya da güneye doğru Mazaka ve Toros'lar içinden Fırat ve Suriye'ye uzanan büyük bir yol kavşağına rastlamıştır. Onun, Gordion'dan Ankyra'ya uzanan kesme taşlarla kaplı bir parçası Amerika'lı kazıcılar tarafından Gordion yakınında ortaya çıkarılmıştır⁸⁶. Bu eski ticaret yolları Phrygia'ya ülkenin doğal değerlerinden dolayı komşularına oranla özel bir önem yüklemiştir. Bu değerlerin ilki, yüksek kaliteli büyük koyun sürülerini besleyen otlaklarının niteliği idi. Anadolu koyunları en iyi yünü vermiştir ve Aristagoras Phryg'lerin koyun bakımından zenginliğini önemle vurgulamıştır (Herodotos V. 49). Bugün bile, moher olarak bilmen Ankara keçisinin yünü dünyaca ünlüdür. Bu postların dokuma kumaşlara, kilimlere ve halılara dönüştürülmesi geleneksel bir zenaat idi. Desenli ya da nakışlı dokuma kumaşlar İvriz'de tasvir edilen Tyana'lı Urpalla'nın güzel giysisinde görülebilir. Kereste de önemli bir ekonomik etken idi. Midas Kenti civarı hâlâ değerli ormanları barındırmaktadır. Gordion'da aşağıda adı geçen ağaçlar kazıcılar tarafından binada, çekmece yapımında ve mobilya kakmacılığında kullanılmış olarak kaydedilmektedir: Sedir ve Suriye ardıcı (kütükler olarak), armut, şimşir, akçağaç, kavak, karaçam, çam ve porsuk ağacı. Bu ağaçlardan bir kısmı sitenin civarında hâlâ yetişmektedir⁸⁷. Son olarak, Erken Demir Çağında Anadolu'nun maden yatakları, Kültepe'nin Asurlu tüccarları döneminden itibaren işletildiklerinden dolayı, bin yıldır zaten tanınmış idi. Bulgar Maden'in eski gümüş ve kurşun

84 Ramsay, W.M. Historical geography of Asia Minör (Royal Geographical Society Supplementary Papers, vol. 4). London, 1890, s. 27 vd.; Young, R. "Gordion of the Royal Road". P.A.P.S. 107 (1963). s. 362 vd.

85 Garstang, J.-Gurney, O.R. Geography of the Hittite Empire. London, 1959. s. 2.

86 Young, R. "Gordion of the Royal Road". P.A.P.S. 107 (1963). s. 362 vd.

87 Young, R. "Phrygian Construction and Architecture". part 1, Expedition 2 (1960). s. 2. vd.

ocakları ve hematit önemli doğal kaynaklar idi. Kristal, oniks⁸⁸, mika Phrygia'dan gelmiştir. Boya için kullanılan MİLTOS, yani kırmızı toprak ya da aşı boyası Kappadokia'dan elde edilmiş, fakat Sinope vasıtasıyla ihraç edildiğinden "Sinope toprağı" diye adlandırılmıştır⁸⁹. Sinope kırmızı kurşun da üretmiştir; Ezekiel (XXVII. 13 vd.)'e göre Meşek ve Tubal'den bronzlar ile köleler, Togarmah (Asurca Til-garim-mu)'dan ise atlar ve katırlar ihraç edilmiştir.

Korte kardeşler tarafından 1901 de ve Pennsylvania Üniversitesi tarafından 1950 den bu yana yapılan Gordion kazıları⁹⁰, Phryg'lerin ister dökmede ve kabartmada becerikli bronz işçileri olarak, ister uzman çekmece yapımcıları ve dokumacılar olarak, ister fildişi ustaları olarak, isterse yün keçe yapımcıları ya da keten, kendir, moher ve belki de kilim dokuyucuları olarak, ele geçen gerçek buluntulardan bazı zenaatlerde oldukça ustalığa erişmiş olduklarını göstermiştir⁹¹. Türk halısının doğrudan atası olan Phrygia halıları (Yunanca: Tapetes) -bu kelime Fransızcada TAPÎS şeklinde hâlâ korunmakta olduğu halde-ünlü idiler⁹². Bunların desen ve tekniklerinin özellikle tahta işinde, dokuma kumaşlarda ve kilimcilikteki etkisi kesinlikle çok uzağa gitmiş, ve erken Hellen sanatını etkilemiştir: Bununla ilgili olarak Phryg örnekleri M.Ö. VII. yüzyıl Doğu Hellen boyalı seramiğinde açıkça tanınabilir⁹³. Özellikle altın ipliklerle yapılmış nakışlamanın bir Phryg buluşu olduğu söylenmektedir, çünkü nakışçının Latince karşılığı PHRYGÍO'dur. Karkamış'daj küçük altın boncuklar dizili dokuma ipliklerden yapılmış, belli ki kralın olan dokuma bir giysinin parçalan ele geçmiştir⁹⁴. Bu sanatlarla uğraşan zenaatkarların çoğu, çok eski zenaat-loncaları halinde sıkı bir şekilde örgütlenmiş olarak, kral sarayı etrafında toplanmışlardır.

Phryg sanatının her alanında, karışık ya da birbirinden ayrı geometrik desenlerle ve gamalı haçlar, maeanderler, labirentler, baklava örnekleriyle, süslemede büyük oyun yapılmıştır- Onların LUDUS

88 K. Kannanberg. *Kleinasiens Natürschaetze* (Berlin, 1897). s. 207.

89 Ramsay, W. M. *Historical geography of Asia Minör*. London, 1890. s. 28.

90 Korte, G.-Körte, A. "Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900". *J.D.A.I. Ergaenzungsheft* 5 (1904), s. 1 vd.; bkz. yukarıda dipn. 55.

91 Bellinger, L. "Textiles from Gordion". *Bulletin of the Needle and Bobbin Club*, 46 (1962), s. 5 vd.

92 O. Bloch-W. von Wartburg, *Dictionnaire etymologique de la langue française* (Paris, 1950). s. 595.

93 Barnett, R. D. "Early Greek and Oriental Ivories". *JHS* 68 (1948). s. 1 vd. n. 2.; Akurgal, E. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin, 1961. fig. 67.

94 W. F. J. Knight. "Maze Symbolism and the Trojan Game". *Antiquity* 6 (1932), s. 445 vd.

TROÏANUS denilen Labirent oyunlarına⁹⁵ ilgileri kuşkusuz bununla bağlantılı idi. Fakat onların insan figürleri zayıftır: Kasları stilize edilmiş ve ön-arka ayakları çoğu kez nokta sıraları ile bordürlü hayvanları, Mezopotamya, Urartu ve Fenike sanat düşüncelerinden etkilenmiş olarak daha etkileyicidirler.

Bununla birlikte, Phryg'ler, elde mevcut en eski örneği (Palanga'da) M.Ö. VII. yüzyıldan daha erken olmamakla beraber, fona bağlı olmayan bir heykeltraşlık geleneğini de korumuş görünüyorlar⁹⁶; söz konusu örnek Geç Hitit hieroglifli yazıtlar taşımaktadır. Boğazköy'de, kapı-girişinde, yüksek bir başlık takmış, çıplak göğüslerini kavramış fakat bir eteklik giymiş, tanrıça Kybele'nin dikkate değer bir heykeli bulunmuştur. Her iki yanında, tapınımının başlıca müzik aletlerini, yani çifte AULOS ile liri çalan iki genç vardır: AULOS calicisinin çeneleri komik bir şekilde şişmiştir -bunlar, Marsyas ile Apollo'nun şanssız seyirci Midas önünde birbirleriyle yarışmada kullandıkları gerçek müzik aletleridir. Bu dikkate değer heykel grubu M.Ö. VI. yüzyıla verilmektedir⁹⁷. Tanrıça Agdistis'in fragmenter bir torsosu yine Midas Kentinde ele geçmiştir⁹⁸. Bu eserlerin bazısında insan vücudu görünüşü olarak sütun gibidir, hatta esas olarak bir silindiri andırıyor, ve insan, bu heykeltraşlık okulunun, Doğu'da olduğu gibi bir taş kübten değil, bir ağaç gövdesinden yaratıldığı duygusunu edinmektedir. Bu gibi eserler sonradan apaçık bir şekilde, Samos ve Naxos heykeltraşları gibi — ki burada, tanrıça Hera'nın iyi bilinen kült heykelini yaratan tamamen Asiatik bir isim, yani Kheramyes adını taşımaktadır- bazı erken dönem İonia Hellen heykeltraşlarının düşünceleriyle birleşmiş ya da belki bu düşünceleri şekillendirmiştir.

Phryg'lerin, Bronz Çağı'ndan miras alınmış, kaya oymacılığındaki becerileri, evvelce değinilen mimari ev ya da tapınak fasadlarının tasvirlerini oymalarını olanaklı kılmıştır. Ankara'dan tanrıça Kybele'yi gösteren kutsal mahaller şeklinde daha küçük eserler de mevcuttur⁹⁹; fakat şimdi Ankara Müzesinde bulunan arma-hayvanları tasvir eden kırmızı andezitten bir dizi taş levha Kuzey Suriye etkisini ifşa ediyor

95 Hogarth, D.G.-Woolley, C. L-Lawrence, T.E. ve diğerleri. Carchemis: Excavations of the British Museum, part I I I , s. 250 vd., Lev. 63.

96 Bossert, H. Altaatolien. Berlin, 1932. fig. 786.

97 Bittel, K. "Phrygische Kunstbild aus Boğazköy". Antike Plastik, Lieferung 2. Berlin, 1965; bkz. burada Lev. Vol.

98 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932. fig. 1108-9.

99 Temizer, R. "Ankara'da bulunan Kybele Kabartması". Anatolia 4 (1959). (Un Bas-Relief de Cybelc decouvert a Ankara), s. 179 vd.

ve belki Kuzey Suriye'li ya da Urartu'lu sanatkarlar tarafından yapılmış olabilir¹⁰⁰. Bunlar dağınık bir şekilde ele geçmişlerdir fakat Ankaradan 15 km. uzakta muhtemelen Yalıncağ'daki bir Phryg sarayından ya da kutsal mahallinden gelmiştir. Phryg'ler bahçıvan bile olmuş görünüyorlar, çünkü Midas'ın gül bitkisini bulduğu ve Phrygia'nın Olympos Dağı'nda bir gül bahçesine sahip olduğu söylenmektedir.

Phryg'lerin daha soyut ve entellektüel sanatlardaki başarılarının kanıtları ister istemez elle tutulamaz ve gösterilmesi daha zordur. Fakat burada Phryg'ler, adlarını taşıyan tarzın yaratıcıları, ünlü büyük müzisyenler olarak, yine belli ki önemli idiler. Hellen geleneği zillerin, flütlerin, üçgen çalgı ve syrinx (ilkel flüt) in bulunuşunu Phryg'lere vermektedir; bununla beraber bu, onların bu çalgılardan bazısını Hititli seleflerinden miras aldıkları ve kullanılışlarını Hellen'lere öğrettikleri hususundan daha fazlasını ifade etmez. Fakat Tevrat (Genesis IV.22)'da, Tubal'lerin adını taşıyan Tubal-Kâbil, yani "Tubal-Demirci" lir ve flüt çalmanın bulucusu Jubal'in kardeşidir. Bu iddialardan bazısı kısmen gerçek olabilir. Boğazköy'de, yukarıda değinildiği gibi, Ana Tanrıça'nın güzel bir Phryg heykeltraşlık eseri bulunmuş olup, iki yanında iki figür, yani çifte bir klarnet (AULOS) calicisi ile bir lir (KÎTHARA) calicisi yer almıştır. Bununla beraber, genellikle Fenike'lilere verilen alfabenin batıya yayılışında, Phryg'ler kesinlikle çok önemli bir rol oynamışlardır^ Gordion'da Büyük Tümülüs'de bulunan ve M.O. 700 den önceye tarihlenmesi gereken bronz kaplardan biri, alfabenin Phrygce şekliyle yazılmış, Phryg dilinde balmumuyla kısa bir yazıt taşımaktadır. Balmumunun mesajlar yazmak için bu şekilde kullanılması dolaylı olarak gösteriyor ki, balmumu-kaplı yazı tabletleri Asur'da olduğu gibi burada da zaten kullanılmakta idi. İon ve başka Hellen alfabelerinden daha az önemsiz olmayan Phryg alfabesinin Fenike alfabesinden çıkartıldığı herkesçe bilinmektedir. Fakat Phryg harflerinin şimdiye değin bilinen en eski Hellen örneklerinin her ikisine-Girit' inkiler ile Attika'da ele geçmiş Geç Geometrik vazolar üzerindeki örneklere- çok yakından benzediği pek az dikkat uyandırmıştır. Erken dönem Hellen yazılarında kuUanılan BUSTROPHEDON ("öküzün sabanda döndüğü gibi") adlı, satırları değişik yönlerde yazma sistemi, görünüşe göre Phrygia vasıtasıyla Hitit Hierogliflerinden türetilmiştir. Mita (Midas) adının geçtiği bir Phryg yazıtı doğuda Tyana'da ele geçmiştir; bir başkası Midas Kentinde kaya fasadları

100 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932. fig. 1053-6.

üzerinde ortaya çıkmaktadır ve öyle görünüyor ki, Midas sarayındaki ırk ve kültür karışımı burada Anadolu'nun başka yerlerinde kullanılan kaba ve sıkıcı Hitit Hierogliflerinden daha çok eğilip bükülebilir bir yazının evrimine izin vermiştir. Fenike yazıtları Karatepe'deki Toros'lardan daha ötede yazılmamış ve okunmamıştır. Kısaca, phryg alfabesi Hellas alfabelerinin bir ebeveyni ve Gordion da M.O. VIII. yüzyıl ortalarında bu alfabenin keşif yeri olabilir. Phryg yazısının Lydia, Lykia ve Pamphylia gibi diğer Anadolu alfabelerine ilgisi ender olarak incelenmiştir, fakat ilgi derecesi yakın olmalıdır. Bu yazıların artakalan örnekleri M.O. V. yüzyıldan daha eski olmamakla birlikte, kökenleri çok daha geriye gitmelidir. Henüz Phryg yazıtları gerçek olarak anlaşılamiyor, çünkü malzeme çok azdır; Phryg'lerin bir edebiyata sahip oldukları da kanıtlanamaz, fakat Aesop'un bir Phrygia'lı olduğunu bildiren değerli bir Hellen geleneği, Doğu'da çok eski ve genellikle yazısız bir halk edebiyatı türü olan hayvan masalının bulunuşunu onlara vermiştir. Normal rollerin tersine döndürüldüğü ve hayvanların insan rolleri oynadığı, hayvan masalının yurdu istisnasız Hindistan'dır; fakat izleri BREMEN MIZIKACILARI şeklinde Grimm Kardeşlerin öykülerinde modern zamanlara değin yaşayan bir temanın, yani "Hayvanlar Orkestrası"nm motifi içinde, M.O. X. yüzyılda Kuzey Suriye'de bir Tell Halaf reliefinde ve M.Ö. III. binyılda Sümer'de Ur Kral Mezarlarında bir liri süsleyen sahnelerde farkedilebilir. Benzeri hicivsel hayvan masalları Yeni Devlet Mısır'ında tasvir edilmiştir, fakat Hitit kaynaklarında henüz bulunmamıştır. Bununla beraber, bunlar yine de, bu gibi öykülerin Sümer'den Phryg'lere naklinin gözden kaybolmuş vasıtası olmuş olabilirler.

Phryg'lerin Dili

Nasd ki Phryg'lerin kökenleri bir sır gibi durmaktadır, öylece dilleri de sır gibidir. Esas olarak platonun doğu yarısında, Luwi dilini yazmak için Hitit Hieroglifleri kullandmıştır, fakat M.O. geç VIII. yüzyıldan V. yüzyıla değin bir avuç dolusu çok kısa Phryg metni elde mevcuttur ki, alfabesi Hellen tipiyle yazılı olduğundan anlaşdamamakla birlikte okunabilmektedir¹⁰¹. Lexikograflar ile başka yazarlar birkaç yüz Phryg kelimesinin sözümona anlamlarını bizim için korumuşlardır, fakat bütün bunlar çok başlangıç halindeki bir gramer ya da sintaksm dahi tekrardan yaratılmasına izin verecek ölçüde değildir. Gerçekte, Phryg dil artıkları, 39. paralelin güneyindeki bölgeden mezartaşı

101 Friedrich, J. Klcinasatische Sprachdenkmaeler. Berlin, 1932, s. 7. 8, 134.; Ruge, W.-Friedrich, J. "Phrygia" (Topographie, Sprache, Geschichte). P.W. 39, 781 vd. Stuttgart, 1941.

yazıtlar üzerinde Grekçe çevirileriyle iki dilde olmak üzere, Roma Çağı içine uzanmaktadır. Bunlar "arkaik" olarak bilinen daha eski grubun tersine "Geç Phryg" metinleri diye isimlendirilmektedirler¹⁰². Fakat bunların dokuzyüz yıl önceki metinleri yorumlamada yardımcıları olarak gösterdikleri değer doğal olarak tartışılabilir. Bu nedenle, düşünürlerin arkaik Phryg dilinin akrabalıklarına ilişkin görüşleri, hiç de şaşırıcı olmayan bir şekilde birbirinden ayrılmıştır: Bazıları bu dili SATEM kolundan İndo-Avrupai bir dil olarak iddia etmişler ve Ermeniceye en yakın olarak bildirmişlerdir ve bu, Ermeni'leri "Phryg'lerin kolonistleri" diye tanımlayan Herodotos'un ifadesiyle tamamen uyuşacaktır ve belki tarihçinin ifadesinden etkilenmektedir¹⁰³. Fakat bu görüş Friedrich¹⁰⁴ ve Pedersen¹⁰⁵ tarafından şimdi reddedilmektedir: Bu düşünürler Phrygce'nin SATEM bir dil değil fakat esas olarak, Hititçe ya da, henüz gösterilebildiğine göre, Luwice ile bağlantılı bir Asyanik dil olduğunu¹⁰⁶ ortaya koymuşlardır. Eğer bu böyle ise, Phryg istilacılarının gerçekten orijinal, yerli dilinin uyruklarının diline ihtimal ki emilmiş olduğunu ima edecektir -ki bu da asla ihtimal dışı bir sonuç değildir-

Phryg'lerin Dini

Phryg'lerin dini açıkça en azından iki tabakadan oluşmuştur: ilkel Anadolu dini ve İndo-Avrupai din.

Phrygia'nın en eski, en esaslı ve karakteristik tapınımı, Hellen'lerin CYBELE, Phrygia'da KUBILA ya da MATER KUBÎLA, Lydia'luların KYBELE, Phrygia'da KUBILA ya da MATER KUBILA, Lydia'lıların KYBELE ya da KYBEBE, Halys'in doğusundaki Luwilerin KUBABA dedikleri, Doğa'nın Büyük Anasının kültü idi; Phryg'ler ona Agdistis ("kayanın kızı") de demişlerdir. O ve onun genç erkek eşi, Burdur Gölü yakınlarında Hacdar'da aslanları (ya da belki leoparları)

102 Calder, W. (ed.). *Monumenta Asiae Minoris Antiquae VII: Monuments from Eastern Phrygia*, Manchester, 1956. s. 12, 13.

103 Gusmani, R. "I I frigio e le altre lingue indoeuropee". *Rendiconti dell'Istituto Lombardo* 93 (1959). s. 11.

104 Friedrich, "Phrygia" (Sprache). P.W. 39, 868 vd. Stuttgart, 1941.; Vermeule, E. "The Early Bronze Age in Caria". *Archaeology* 17 (1964). s. 244.

105 Pedersen, H. *Lykisch und Hittitisch* (Det Kong. Danske Videnskabernes Selskab: hist.-fil. meddelelser 30, 4). Copenhagen, 1945.

106 Gusmani, R. "Relazioni linguistiche tra frigio e licio". *Archivio Glottologico Italiano* 44 (1959), s. 9 vd.; C.A.H.P., ch. IV, sect. IV; fakat bkz. Szeremenyi, J.R.A.S. (1965), s. 134 vd.

ile oturmuş tanrıçanın kil heykelciklerinin M.Ö. VIII. binyıla ait bulunmalarının gösterdiği gibi¹⁰⁷, Anadolu'da çok eskiden, en azından Neolitik Çağ'dan itibaren açıkça ibadet görmüştür. Onun tapımını (iki cinsiyetli bir figür olarak) Anadolu ve kuzey-batı Suriye vasıtasıyla en doğuya ve güneye yayılmış görünüyor; ki adı geçen ikinci yerde erken bir tarihte Bambyce-Hierapolis'de KOMBABOS ya da Gılgamış efsanesindeki KHUMBABA olarak ortaya çıkmaktadır¹⁰⁸. Roma Çağ'ında onun büyük kutsal mahallerinden biri, Agdistis-Kybele öyküsünün bir uyarlamasının anlatıldığı yer olan Pessinus'da idi. Tanrıçanın tapımını, M.Ö. 204 de "Bona Dea" unvanı altında buradan Roma'ya götürülecek kültünün figürü siyah bir taştan dolayı yeterince önemli idi. Bu siyah taş belki yine Anadolu'da dinsel devamlılığın bir örneğidir, çünkü Hitit'ler "Kara Tanrıça" denilen bir ilaha tapınışlardır¹⁰⁹.

Doğa'nın Büyük Tanrıçası ve onun aşık-eşi Attis ile ilgili birkaç mitos anlatılmakta idi ve bunlar yıllık bir ritüel devresinin uygulanışını açıklayan ya da haklı gösteren "Hieros Logos" oluşturmuşlardır. Bir uyarlamaya göre, Agdistis Pessinus kralının damadı yakışıklı Attis'e aşık olan, onu ve onun kentini yıkıma götüren, kendini hadım edip böylece dişi olan iki cinsiyetli bir canavar idi¹¹⁰. Bir kayadan doğmuş canavar tanrılarla ya da birbirini sakatlayan veya öldüren tanrılar ve yarı-tannlarla ya da onların ebeveyni veya döleriyle ilgili bu gibi barbarca temalar, "Ullikummi Şarkısı" örneğindeki Bronz Çağ Hitit metinlerinde bulunmaktadır. Öykünün çok kısaltılmış, daha yumuşak bir uyarlaması, gençliğinin ve güzelliğinin baharında bir yaban-domuzu avında öldürülen Attis'e Agdistis'in duyduğu aşkı anlatmaktadır. Fakat her yıl ilkbaharda, kendi kendini sakatlamayı içine alan coşkulu yas ritüelini uygulayan inananlarının vasıtasıyla, Attis her yıl yeniden diriltir ve böylece doğanın ölmüş kuvvetleri canlandırılırdı. Ritüel esnasında, heyecan öylesine yüksek bir noktaya varırdı ki, tanrıçanın en ateşli inananları kendilerini tanrıça ve Attis'in şerefine hadım ederlerdi ve Catullus'un ünlü bir şiirinde anlatıldığı gibi, bunlar Attis'in ve tanrıçanın rahipleri olmuşlardır. Tanrıçanın bu vahşi tapımını - ki onun uğruna yakışıklı aşığı acı çekmiş ve ölmüştür- erken-

107 Mellaart, J. "Excavations at Hacüar". A. St. 11 (1961). s. 39 vd.

108 Barnett, R.D. "Some Contacts between Greek and Oriental Reüions". Elements orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasbourg 1958. s. 7. Paris, 1960.

109 Kronasser, H. Die Umsiedelung der schwarzen Gottheit (Sitzungsber. Wien 241, Bd. 3). Wien, 1963.

110 Hepding, H. Attis: seine Mythen und sein Kült. Giessen, 1903.

den batıya doğru İonia'ya süzölmüş, fakat daha yumuşak ve gerçekten daha romantik bir biçimde, Anadolu ile bağlantı çeşitli Hellen mitoslarında yansımıştır. Bu mitoslarda, bir tanrıçanın aşık olduğu fakat bu aşkıyla ona talihsizlik getirdiği bir gencin teması ortaya çıkmaktadır; Latmus Dağında Selene (Ay) ve Endymion mitosu ile İda Dağında Amphrodite ve Ankhises mitosu böyledir¹¹¹. Ankhises ismi "Agdistis" adının sadece değişik bir uyarlamasıdır.

Kayaların çok öfkeli ve öfkesi yatıştırılmaz tanrıçası olarak, Kybele'nin tapınım merkezleri çoğunlukla dağlarda yer alınmıştır: Bunlara göre de onun yerel tapınımları ekseriya isim almıştır (söz gelimi, Berecynthia Anası, Dindymene, Sipyrene ya da Lobrene Anası gibi). Smyrna yakınlarında Sipylos'daki tapınağında tanrıçanın, hâlâ var olan kayaya oyulmuş bir heykeli durmaktadır; Hellen'ler bunu, Apollo ve Artemis tarafından öldürölmüş çocuklarına ağlayan Niobe'nin bir figürü olarak görmüşlerdir; bu, muhtemel bir Bronz Çağ su-tapmağı olarak belirlenmiştir¹¹². Gerçekten, Kybele'nin, yan tarafından taze suların fışkırdığı çıplak sarp uçurumlardan çıktığına inanılmış ve M.O. VIII ila VII. yüzyıllar arasında onun tapınaklarını temsil eden büyük fasadlar, kutsal Phrygia ırmaklarının doğduğu Eskişehir-Afyonkarahisar arasındaki özellikle kutsal platoda bulunan bu gibi kaya yüzlerine oyulmuşlardır. En meşhuru Midas'ın ismi yazdı bir yazıt taşıyan bu fasadlar bugün Anadolu'nun en dikkate değer eski eserleri arasındadır¹¹³. Arslankaya'daki fasad, tanrıçayı şaha kalkmış aslanlar arasında bir niş içerisinde -ki, bu, tanrıçanın aslanlarla Eskiçağ boyunca tapımında tekrarlanan bir birliğidir.- cepheden tasvir edilmiş olarak göstermektedir. Diğer kaya oymaları, bir hah ya da kilimi temsil eden özenli geometrik desenlerle süslü, sadece bir ev ya da tapmak cephesini göstermektedir.

Bazı eski otoritelere göre, Zeus Sabazius ile Semele'nin oğlu Dionysos'unkini içine alan Kabeiroi tapınımı, Miletos ve diğer Hellen kentlerine Phrygia'dan getirilmiştir¹¹⁴. Kabeiroi tapımının Hitit'ler dünyasından çıktığını düşünmek için haklı kanıtlar vardır. Phryg

111 Bkz. yukarıda dipn. 108.

112 Barnett, R.D. "The Phrygian Rock Façades and the Hittite Monuments". Bi. Or. 10 (1953). s. 77 vd.

113 Bossert, H. Altanatolien. Berlin, 1932. fig. 1023-33; Gabriel, A. Phrygie I I : La Çite de Midas. Topographie: Le Site et les Fouilles. Paris, 1952.; Brandenburg, E. von, "Neue Untersuchungen im Gebiet der phrygischen Felsfassaden". Abh. München 23 (1906), s. 14.

114 Roscher, W-Rapp, A. "Agdistis", "Attis", "Kybele" maddeleri. Lexikon der griechische und römische Mythologie. ed. Roscher, W. Leipzig, 1884-1894.

dinindeki Indo-Avrupai tabakaya, Bagaïos (İran dilinde BAĞA—"büyük") ya da Papas ("Baba") da denilen, Mazeus (krş. İran dilinde MAZDA) isimli Zeus'un bir tapımını verebilirizki bu, Attis ya da başka tanrılara aynı şekilde uygulanabilen genel bir terimdir¹¹⁵; yine, ath erkek Ay tanrısı olan Men'in tapımını da böyledir. Bununla beraber, bunlar, belki Akhaimenid Pers egemenliğinin kalıntıları olarak açıklanabilir.

Diğer bazı figürler isimlerden az daha fazla anlam ifade etmektedirler, fakat bir ölçüde tapınım ima ediyorlar. Bir başka bereket figürü olan Aristaeus, "Agdistis'e ait olan kişi" anlamında, gerçekte Agdistaeos'un sadece bir biçiminden başka bir şey değildir ("d" ve "r" Hitit Hierogliflerinde kendi aralarında değişebiliyor)¹¹⁶; Marsyas, Apollo ile bir müzik karşılaşmasında başarısızlığa uğradıktan sonra herhalde yeniden canlanmak üzere öldürülen, SYRĪNK'in bulucusu, bir ırmak tanrısı idi; Lityerses, Herakles tarafından öldürülen ve her yıl ekin biçiciler tarafından yası tutulan, John Barleycorn (arpadan yapılmış içki özü)'un nisbeten vahşi bir şekli idi. Bir kahraman olan Tyrıs ya da Tyrimnus'un da adı geçmektedir fakat gerçekte, Apollo-Helios ile eş tutulduğu Lydia'ya ait görünüyor. Aseanius ya da Ascaenus, Men ile eşimsenmektedir. Telesphorus ilk kez Hellenistik çağda görünen cüceye benzer kukuletalı bir figürdür.

Phryg pantheonu, en azından Roma Çağ'ında tasarımlanmış olduğu halde, Ankara'nın aşağı yukarı 60 km. doğusunda Asi Yozgat'daki kaba bir kaya reliefinde tasvir edilmiştir. Bu reliefde aslanı üzerinde Kybele, Herakles, oturmuş bir figür (Attis?), Asklepius, Telesphorus ve nihayet kartallı bir kutsal mahal içinde ya Kronos'u ya da Zeus'u temsil eden bir figür yer almaktadır; Grup içinde bir keçi de (Amalthea ya da belki Attis'i emdiren keçi) gösterilmektedir¹¹⁷.

Attis'in Phrygia'da, en azından geç zamanlarda, initiasyonlan (erginleme törenleri ya da dinsel bir grubun üyeliğine kabul edilme merasimleri) içine alan "mysterleri" vardı. Bunlar hakkında gerçekte hiçbir şey bilmiyoruz¹¹⁸. Kısaca, Phryg'lerin dini, imparatorlukları gibi, belli-belirsiz, şekilsiz, barbarca ve gizemli kalmaktadır.

115 Mellink, M. "Mita, Mushki and the Phrygians". Anadolu Araştırmaları. İstanbul, 1965.

116 Barnett, R.D. "Ancient Oriental Influences on Archaic Greece". Studies presented to H. Goldman, 212 vd. New-York, 1956.

117 Bkz. yukarıda dipn. 108.

118 Hanfmann, G.M.A. Lydiaka (Harv. Stud. Class. Phil. 63). Cambridge (Mass.) 1958.

Phryg'lerin Komşuları

Fakat Anadolu sadece Phryg'lerden oluşmamıştır. Bu karanlık dönem esnasında onların batıdaki komşuları hakkında ne biliyoruz? Tarihsel kaynaklardan çok az şey, ayrıca şanslı arkeolojik kazdaların verecekleri dışında, bilgimizi arttırmayla ilgili herhangi bir büyük beklenti de yoktur. Büyük Menderes vadisi boyunca platodan aşağı inen batı yamaçlarını, kökenleri ve erken dönem tarihleri efsane içinde kayıp olan Lydia'lılar ya da diğer adıyla Meioi, Maioi veya Maion'lar tarafından iskân edilmiş olarak buluyoruz. Belki bunlar, ileri sürüldüğüne göre adları eski Lydia eponym kahramanı Masnes'in isminde yansımış olabilecek ve Hitit'lerin Maşa dediği bir kavimle aynı olabilirler¹¹⁹.

M.O. ca. 700 de Myrsilus ile sona eren Heraklid (öbür türlü Tylo-nid) Sülalesinin 505 yıl saltanat sürdüğü söylenmiştir; bu bizi Hitit İmparatorluğunun çöküşünden hemen önceye, M.Ö. ca. 1205 tarihine getirmektedir. Lydia'lıların bugün var olan yazıtları nisbeten geç dönemendir; fakat bunlar kısmen iki-dillidir ve Hurrice ya da belki Palaca ile kendi dilleri arasında bir ilişki gösterir görünüyorlar¹²⁰. Baş tanrıçaları kendilerinin ARTİMU, Hellen'lerin Artemis dedikleri tanrıçadır ve onlar tarafından Luwi'lerin Kubaba'sı ile eşimsenmiştir (Herodotos V. 102). Bu tanrıçanın Ephesus'daki dünyaca ünlü tapmağı geleneksel olarak Amazon'lar tarafından kurulmuştur; tapmak açıkça Hellen öncesindedir. Şarap tanrısı Dionysos'un tapınımı da, Bakkhus ismi altında büyük ölçüde Lydia'ya özgü olmuş ve buradan Hellas'a ithal edilmiş görünüyor¹²¹. Başkaca, yerel Lydia tapınımları esas olarak bir üçlüye, yani Ana Tanrıça, sık sık Zeus'la eş tutulan bir erkek tanrı ve -atlı Ay tanrısı- Men'e tapıldığını ifşa ediyor¹²².

M.O. VII. yüzyıldan daha önceye ait hiçbir erken dönem Lydia yerleşmesi ve şimdiye değin hiçbir Lydia sanat eseri henüz belirlenmemiştir, bununla birlikte Sardis'de şimdi ilerlemekte olan kazılarda mantığı olarak buluşlar beklenebilir. Fakat öyle görünüyor ki, Lydia'lılar Geç Bronz Çağı'ndan az-çok kopmamış direkt bir uygarlık geleneğini korumuşlardır (bununla beraber geri kalmış kabile toplulukları bazı

119 Â.g.e.

120 Lydce ve Palaca.; Buckler, W. H. The Lydian Inscriptions (Publications of the American Society for the Excavation of Sardis, VI/2). Leyden, 1924. Friedrich, J. Kleinasiathe Sprachdenkmäler. Berlin, 1932; Littmann, E. Lydian Inscriptions. Leyden, 1916.

121 Bkz. yukarıda dipn. 108.

122 Keil, J. "Die Kulte Lydiens". Studies presented to Sir William Ramsay, 239 vd. Manchester, 1923.

yerlerde Hellenistik Çağa değin kalmışlardır.). Bunu, yönetici ailenin şeceresini Herakles'e ya da hatta Manes (Masnes) oğlu Atys'e, yani bulanık bir kahramanlık çağına değin geriye götüren Herodotos, üstü kapalı olarak işaret etmektedir; sülalenin son üyesi, Hititçe Murşiliş ismine çok benzeyen Myrsilus adını taşımıştır. Hitit İmparatorluğu'na ait, Hitit Hieroglifleri taşıyan Hitit kaya-oymaları, Karabel (Nif / Nymphi) ve Sipylos'da, her ikisi de Eskiçağ'da çok tanınmış oldukları halde, bugün de yaşamaktadırlar. Hellen düşüncesine göre Lydia'blar yabancılar, bozulmuş Doğulular idi; bununla beraber, Lydia'blar, topraklarının değerli madenler bakımından doğal zenginliğini ve Paktolus'un altın taşıyan sularını sikkeyi bulmak için kullanan, atlılar, müzisyenler, tüccarlar ve bankerler olarak ünlü idiler.

Karia'blar ve Lelegler hakkında, Karia'lılarm iyi asker oldukları ve M.Ö. VII ila VI. yüzyıllarda ücretli askerler olarak hizmet yaptıkları Mısır'da anıtlara izlerini bıraktıkları dışında, özel hemen hiçbir şey bilinmemektedir¹²³, Karia'lıların, Pamphylia'lılar gibi, kendilerine özgü bir yazıları ve dilleri vardı; bu kısmen okunabilmekte fakat şimdilik anlaşılamamaktadır. Karia'lılar Anadolu'nun yerli halkı olduklarını ve Lydia'blar ile Mysia'lılara akraba bulduklarını iddia etmişlerdir. Kendilerini yönetmek üzere kraliçelere sahip olmaları göreneği, Lydia'lılar arasın da kadınlara verilen önemli yeri anımsatmaktadır. Thukydides'e göre, Geç Bronz Çağı'nda bunlar, Giritli Minos tarafından ezilen civar Ege adalarının kolonistleri ve etkin korsanları idiler, fakat bununla ilgili herne olursa olsun hiçbir arkeolojik kanıt yoktur. Fakat Halikarnassos yarımadasında Müskebi'de zengin bir Myken mezarlığı bulunmuştur, öte yandan Dirmil'de bir başka Protogeometrik Çağ mezarlığı ortaya çıkarmıştır: Bu ise bu bölgeye Hellen'lerin süzülmesinin kesinlikle Bronz Çağı'nda vuku bulduğunu ve Demir Devri içine değin uzandığını gösterir¹²⁴.

Lykia ile ilgili olarak biraz daha iyi durumdayız, bununla beraber Lykia'lıların kökenleri üzerinde hâlâ çok büyük karanlık asılı durmaktadır. Fakat şimdi bunların Hitit'lere akraba Asianik bir kavim oldukları kesindir ve böylece tarihlerini Anadolu'da Bronz Çağı içine değin gerilere izleyebiliyoruz. Bu husus çoğunlukla onların dillerinden belli-

123 Friedrich, J. *Kleinasiatische Sprachdenkmaeler*. Berlin, 1932.; Büchner, -. "Karer" ve "Karia" maddeleri. P.W. 20, 1940 vd. Stuttgart, 1919.

124 Vermeule, E. "The Early Bronze Age in Caria". *Archaeology* 17 (1964). s. 244.

dir; bu dilin, M.Ö. IV. yüzyıldan daha eski olmamakla birlikte, bir kısmı iki-dilli yazıtlardaki örnekleri elimizde olacak kadar talihtir¹²⁵. Sonuç olarak, bu dil son zamanlarda başarılı bir şekilde, Hitit krallarının kütüphanesinde bulunan çivi yazılı metinlerden iyi bilinen Luwi dilinin bir lehçesi olarak belirlenmiştir ve Lykia şahıs isimlerinde Luwi tanrıları tesbit edilebilmektedir¹²⁶. Lykia'luların, Geç Bronz Çağı'nda adları geçen ve Mısır'ın Deniz Kavimleri arasında sayılan Lukka isimli halktan indiği de (oldukça mantıki olarak) tahmin edilmektedir. Demir Devrinde Lykia'luların belli başlı kentleri Xanthus, Pinara, Myra, Phellus ve Antiphellus idi, fakat ne Xanthus'daki yeni Fransız kazılarında ne de Lykia sahilleri boyunca başka yerlerde, M.Ö. VIII. yüzyıldan daha eskiye varacak henüz hiçbir dikkate değer iskân kalıntısı ele geçmemiştir. Ancak daha içerilerde Elmah yakınındaki yeni buluntular, Erken Bronz Çağı'nda burada eski Lykia yerleşmesine kuvvetle işaret etmektedir¹²⁷. Karia'nınki gibi, Lykia toplumu da kadınlara önemli bir yer vermek üzere örgütlenmiştir ve miras kadınlar vasıtasıyla anaerkil bir temele oturtulmuş görünüyor¹²⁸. Lykia'lular, Lykia'da yerleşmiş olan her Hellen yerleşmesine karşı koyacak ve M.Ö. IV. yüzyıla değin ulusal yazdan ile dillerini alkoymaya neden olacak kadar güçlü olan Kahramanlık Çağı'ndan ulusal bir örgüt ruhunu korumuş görünüyorlar.

Roma Çağı içine değin uzanan diğer Luwi dil izleri Kilikia Aspera'da da bulunmuştur¹²⁹. M.Ö. IV. yüzyılda Side'de özel bir yazıyla kayda geçirilmiş olarak, Pamphylia'da dahi yerli bir dil korunmuştur, fakat beklenebilecek kadar henüz açıkça anlaşılmemektedir. Ancak Phryg imparatorluğu döneminde, en önemli Luwice konuşan bölge açıkça güney-doğu Anadolu idi: Burada, yukarıda belirtildiği gibi, Eskiçağ'da bazen "Büyük Hatti" denilen bir prenslikler kümesi Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra yaşamıştır. En önemlileri Kammanu (Malatya), Gurgum (Maraş), Kummukh (Kommagene) ve Unqi (Amuq) olan bu prenslikler bir Luwi lehçesi konuşmuş ve bunu Hitit Hieroglifleriyle yazmışlardır¹³⁰. Bunlar Phryg'lerle müttefik

125 Friedrich, J. *Kleinasiathe Sprachdenkmaeler*. Berlin, 1932. s. 21.

126 Houwink ten Cate, H.T. *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*. Leiden, 1961.; krş. Meriggi, P. "Derindo germanische Charakter des Lydischen". *Festschrift für H. Hirt*, 2 (1936), s. 283 vd.; Pedersen, H. *Lykisch und Hittitisch*. Copenhagen, 1945.; Sundwall, J. *Die einheimischen Namen der Lykier*. Leipzig, 1913.; Tritsch, F.J. "Lycian, Luwian and Hittite". *Arch. Orient.* 18, 1/2 (1950), s. 494 vd.

127 M.J. Mellink. "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1963". *A.J.A.* 68 (1964).

128 Bkz. şimdi S. Pembroke, *J.E.S.H.O.* 8 (1965), s. 217 vd.

129 Houwink ten Cate, H.J. a.g.e.

130 Laroche, E. *Les Hieroglyphes hittites*, I. Paris, 1960.

idiler ve Kuzey Suriye'den Anadolu platosuna uzanan Toros dağ yollarını korumuşlardır. Bunların öte yanında Karkamış yer almıştır; bu büyük site 1914 den önce bir İngiliz kazı heyeti tarafından kısmen kazılmıştır¹³¹. Kentin bu suretle ortaya konulan önem kazanma dönemi Geç Hitit olmuş görünüyor, fakat Ras Şamra'da bulunan belgelerden kentin Geç Bronz Çağı'nda da, bulunduğu bu yerden Suriye devletlerinin çoğu üzerinde egemen olan bir Hitit imparatorluk valisinin oturma yeri olduğu artık anlaşılmaktadır. Karkamış Asurlular tarafından, Fırat'tan öbür tarafa Mezopotamya'ya giden büyük yolu ve ırmak geçişini kontrol eden, Hitit devletlerinin başı sayılmıştır haklı olarak.

Bu halef prensliklerin tablosunu elde etmemize yardımcı olması bakımından, bunların gerçek şecerelerini kaydedebiliriz. Gurgum krallarının, Hitit Hieroglif yazıtlarında kaydı geçen şeceresi Laimas diye birine değin geriye izlenebilmektedir; Karkamış'ınki (evvelce Lukhaş diye okunan) Sukhi I'e değin geriye gitmektedir: Bunların her ikisi de M.Ö. ca. 950'e tarihlenmektedir. Muhtemelen M.Ö. 1200-1000 dönemine konulacak tek tek referanslarla Karkamış'dan bilinen bazı karanlık krallar, bu isimlerin ötesine yerleştirilmelidir; Malatya'da bunlar, kentteki son derecede güzel heykeltraşlık saray kapısının ait olduğu M.Ö. XI. yüzyıla değin geriye gitmektedirler¹³². Bu Luwi prensliklerinin bağımsızlıklarını Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden hemen sonrasında izleyen bir zamana tarihledikleri bellidir. Bu zamana gelinceye değin, bunlar birkaç yüzyıl Hattuşaş krallar tarafından egemenlik altına alınmışlardı; fakat fırtına dindikten sonra, bunlar tekrardan canlanmışlar ve gerçek varisi buldukları Hitit İmparatorluğu'nun geleneklerini, sanatlarını, tapınımlarını ve geleneklerini Demir Devri içine taşımışlardır.

Fakat bunların güney-doğu Anadolu'daki mevkilerine karşı koyanlar çıkmıştır. Amanus ve Toros geçitlerinin hayatî merkezlerine doğru başka ulusal gruplar girmiştir. Hellen mitolojisinde Kolophon kralı Mopsus, Hitit belgelerinde batılı bir haydut Mukuşş olarak tanınan bir figür, sonunda Toros'ların güney yamaçlarında İştunda'da yerleşmek ve burada başkentleri Adana olduğu halde Danuniyim ya da Danuna, yani Danaoi kralları olarak sülalesini kurmak üzere Pamphylia içinden

131 Hogarth, D. G-Woolley, C.L-Lawrence, T.E. ve diğerleri. Carchemish: Excavations of British Museum, part I-III. Londou, 1914-1952.

132 Delaporte, L. Malatya-Arslantepe I: La Porte des Lions. Paris, 1940.

tarafatlarını sevkemiş görünüyor¹³³; bunların varbđı Karatepe ve Domuztepe'deki buluntularla anlařılmıřtır¹³⁴. Mopsus belki bir Lydia'lı ya da bir yarı-Hellen idi; herne olursa olsun, Mopsus Hellen mitolojisinin tarihsel gerçekliğ içinde ortaya çıkacak ilk figürüdür. Danuniyim'ler Que (Kilikia) krallarının yanaşmaları idiler ve en azından Asurlu Asurnasirpal I (M.O. 1047-1029) zamanından yerleşmiş idiler: Bu Asur kralı onların kentlerinden beşini ele geçirdiğini iddia etmektedir. Amanus Dağında Sam'al (Zincirli)'de, M.Ö. IX. yüzyılda Danuniyim'lerle mücadele içinde olduklarını ileri süren Arami Gabar sülalesi yerleşmiş idi¹³⁵. Bu sülale muhtemelen M.Ö. X. yüzyıla, yani 900 civama değin geriye gitmektedir ve bize Arami kavminin en kuzey uzantısıyla ilgili en eski işareti vermektedir. Zincirli'de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Alman Doğu Cemiyeti tarafından yapılan kazılar, bir saraylar dizisini bulmuş oldukları bu yerin önemine pekçok ışık serpmiştir. Fenike kültür etkisi bu bölgede çok kuvvetli idi ve henüz keşfedilmemiş bazı yerel kolonilerden işın yaymıştır.

O halde, bu perenslikler Bronz Çağından Demir Devri içine değin, Anadolu'nun Karanlık Çağında tarih sahnesinde rollerini oynayan aktörler idiler. Pek az şey nakledilmekle birlikte, bu rollerin dramatik ve önemli olduklarını şimdi anlayabiliyoruz. Hitit imparatorluğunun çöküşünden ve Kara ile Deniz kavimlerinin darbelerinden arta kalan bu prensliklerin Kralları göçmen Phryg'lerle ve başka kabilelerle anlaşmışlar, Toros'larda ve Amanus hattında sapasağlam durmuşlar, ve görenekleri daha sonra Roma'hlar hakkında söylen-diği üzere "bir çöl yapmak ve ona barış demek" olan Asurlularca başarılı bir şekilde geriye sıkıştırılana, sonra nihayet mağlup edilene, yıkıma götürülene ve yok edilene değin Anadolu sanat ve kültür geleneğini Batı'ya geçirmede başarılı olmuşlardır.

133 Barnett, R. D. "Mopsus". J.H.S. 73 (1953). s. 140 vd.; keza bkz. C.A.H. II², ch. XXX-VIII, sect. III.

134 Bossert, H.-Çainbel, H.-Alkım, B. Karatepe: First and Second Preliminary Reports. İstanbul, 1946, 1947.; Barnett, R. D. "Karatepe: The key to the Hittite hieroglyphs". A. St. 3 (1953). s. 53 vd.

135 Luschan, F. von, Ausgrabungen in Sendschirli, vols. 1-5. Berlin, 1893-1943.; Landsberger, B. Sam'al (TTK. Yayınlarından, VII/16).- Ankara, 1948.